

БАХТЫЯР ГЕНЖЕМУРАТОВ

ӘДЕБИЙ АҒЫМЛАР ХӘМ ЖӨНЕЛИСПЕР

УДК:894375

ББК: 83.3(кк)

Г-34

**Бахтияр Генжемуратов. «Әдебий ағымлар
хәм жөнелислер» (оқыу қолланба). Нәкис:
«Илим» баспасы, 2012-жыл. 64 бет.**

Бул оқыу қолланба дүнья әдебиятының рауажланыу тарийхында хәр қыйлы дәуірлердеги әдебий процеслерде пайда болған хәм белгили көркем сөз шеберлериниң көркемлик – эстетикалық дүньятанымна күшли тәсир жасаған әдебий ағымлар хәм жөнелислер тууралы болып, оннан жоқары оқыу орынларының әдебияттаныу қөнигелиги магистрантлары хәм бакалавриат бағдары студентлери, мектеплер, академиялық лицейлер хәм колледжлердиң оқыушылары, әдебият пәни оқытыушылары, сондай-ақ, әдебиятқа қызығыушы басқа да тарау қөнигелери пайдаланыуы мүмкин.

Жууаплы редактор:

Қ. Оразымбетов, филология илимлериниң докторы, профессор.

Пикир билдириушилер:

Қ. Жәримбетов, филология илимлериниң докторы, профессор.

А. Досымбетова, филология илимлериниң кандидаты

Оқыу қолланба Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети Илимий кеңесиниң 2010-жыл 29-август күнги мәжлисинде талқыланды, баспадан шығарыуға усынылды.

ISBN 978 – 9943 – 374 – 22 – 5

«Илим» баспасы - 2012

КИРИСИҮ

Жобасы:

1. Жаңа эстетикалық идеялар хәм оның әдебиятка тәсири
2. Әдебий ағымлар, жөнелислер, методлар тууралы көзкараслардын хәркыйлылыгы
3. Әдебияттануға тийисли базибир атамаларды қайта көрип шығыу зәрүрлиги тууралы

Дунья әдебияты үзликсиз рәуиште рауажланбақта. Хәр бир дәуирдин әдебияты өзине тән көркем идеялық жаңалықлар хәм үлкен анылығулар менен байып барабереди. Дунья халықларының әдебий рауажланыуы өз нызамлылықларына ийе. Көркем дәретиушиликтеги үзликсиз дауам етеуғын өзгерислер әдебияттын жокары баскышларға өрлеп баратырғанынан дерек береди.

Хәр қандай мәмлекетлик дүзимнин сиясий-экономикалық жағдайы әдебий турмысқа бәрқулла тәсирин тийгизип барады. Сол тийкарда пайда болған жаңа эстетикалық идея әдебий — көркем дәретиушиликтеги бурьлыслардын дуньяға келиуине жағдай жасайды. әдебият хәм искусствонын рауажланыуына тек гана жәмийетлик турмыстагы бурьлыслар тәсир етип шекленбейди. Жазыушыға бурьыннан жасап киятырған әдебий дәстүрлер, басқа халықлар әдебияты ўекиллеринин әдебий тәжрийбелери де үлкен тәсирин тийгизеди. Мәселен, орыс шайыры Пушкин дәретиушилигин XIX әсирдеги Россияның тарийхий шараятларынан, ўақыяларынан бөлип алып үйрениу мүмкин емес. Уллы шайыр Ояныу хәм Ағартыушылық дәуирлеринин әдебий табысларының, сондай-ақ, романтизмнин мийрасхоры болды. Қарақалпақ классик шайырлары әжинияз хәм Бердақ аўызеки әдебияттын, түркий халықлар әдебиятының, соның менен бирге араб хәм парсы әдебиятының ең жақсы көркемлик дәстүрлерин өзлестирди, карақалпақ поэзиясының рауажланыуына үлкен үлес қосты.

Л.Толстойдын көркем — эстетикалық көзкараслары тек гана Россиядағы реформаластырыу ҳәрекетлерине байланыслы қәлиплесип шекленбеди. Ол адамзат жәмийетинин хәр қыйлы дәуирлериндеги уллы ой-пикир ийелеринин күшли тәсиринде болды. Толстой көркем сөз шебери сыпатында көп гана сөз усталарының

әдебий тәжрийбелерине сүйенди. Ол Стендалдан сауаш майданларын сүүретлеуді, Диккенс хәм Лермонтовтан руұхый гүйзеліслерді баянлау усылларын, Пушкиннен сюжеттиң тез жөнелис алығу сырларын үйренди. Жаңа тарийхый мазмун шөртли түрде жаңа көркем формаларды талап ететугынлығы тәбийғый кубылыс. Бундай кубылыслар өз гезегинде әдебиятта новаторлыққа (жаңашылыққа) жол ашады, жаңаша көркемлеу принциплерин дүньяға келтиреді, жаңа мазмунды жаңа формаларда беріуге умтылады. әдебият майданындағы бундай прогресс әдебий ағымлардың қәлиплесиўине жағдай жаратады.

әдебий ағымлар анау яки мынау елдеги хәм дәуірдеги жазыўшылар топары өзлериниң қандай да бир дәретиўшилик бағдарламасы тийқарында, оның қарғыйдаларына сүйенген ҳалда өз шығармаларын дәреткен уақытта дүньяға келеди.

Батыс Европа әдебияты тарийхын үйрениўши орыс алымы А.А.Шахов әдебий ағым ўекили Шатобриан дәретиўшилиги туўралы былай жазған еди: «... дәслеп жәмийетте жаңа идеялар хәм түсиниклер көринис береди, ол ески көзқарасларды ысырып шығарады, ал соң усы улыўма түсиник, бул жаңаша дүньяны аңлау поэзияның мазмунына айналады, жуўмағында — жазыўшы сол жәмийетлик қатламда және бир формалар пайда болғанға шөкем поэтикалық өнимлердиң тийқарында қурылған әдебият теориясының усыллары хәм көркемлеу техникасы қәделерине сүйенеди».¹

Ал Г.Н.Поспелов болса, әдебий ағымларға мынандай анықлама береди: «...жәмийетлик турмыстағы жағдайлар жазыўшылардың бир топарының улыўма идеологиялық дүньятанымында қандай да бир өзгеше ҳалатларды пайда етеди. Бул өзгеше дүньятанымлар сол жазыўшылардың көркем шығармаларындағы мазмун өзгешелигиниң сағасына айланады. үлкен дәретиўшилик саналылық көрсете отырып, бул жазыўшылар өзлериниң дәретиўшилигин шөлкемлестириўши, өз талаптарына сөйкес келиўши теориялық бағдарламаларын дүньяға келтиреді, олардың анық бир ағым — жөнелисиниң жазыўшылары сыпатында (әдебий процесске — Б.Г.) қатнасады».²

Бундай ағым — жөнелислерди дүнья әдебияттануў илиминде классицизм, сентиментализм, романтизм, натурализм, модернизм деп атау қәлиплескен. Ал, романтизм, реализм, критикалық реализм хәм социалистлик реализмди әдебий метод деп те, әдебий ағым деп те атаушылар ушырасады. Метод, ағым, жөнелис туўралы түсиниклерге

¹ Шахов А.А. Очерки литературного движения в первую половину XIX века. Спб.: 1913, с.123-124.

² Поспелов Г.Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1978, с.135.

хәр әдебиятшы-теоретик өз көзқарасынан келип шыққан халда анықлама берип қиятырғанлығы мәлім.

Бүгінгі күні көркем метод, реалисттик метод, социалисттик реализм методы деген терминлерди заман талабына байланыслы қайта көрип шығыу зәрүрлиги пайда болғанлығы сезиледи. Себеби, дүнья әдебиаттаныуында көркем шығармаларды таллағанда, әдебиаттағы реализм мәселеси сөз стилгенде метод деген термин қолланылмайды. Бул түсиниктиң өзи яғный көркем метод деген сөз ХХ әсирдин биринши шерегинде Россияда жүзеге келген октябрь аударыспағы нәтижесинде пролетариат диктатурасының сиясий идеологиясына байланыслы қәлиплескенлиги көпишиликке мәлім. Сонлықтан «Көркем метод (дәретиушилик метод) (грекше, *methodos*-изертлеу жолы) совет әдебиаттаныуы хәм искусствотаныуында 20—жылларда қәлиплескен марксисттик эстетикалық категория»³ деген анықлама пайда болды. Көркем әдебиатты коммунисттик идеологияның дизгининде услап турыу, оны өз сиясатының мәплерин жырлауға бейимлестириу, социалисттик дүзимди улығлауға мәжбүрлеу, социалисттик жәмийет әдебиатының артықмашлығын дүньяға жәриялау тенденциясы бурынғы Аўқам хуқимдарлығы дәуиринде социалисттик реализм методы деген терминди де дүньяға келтирди. Социалисттик дүзим орнатылған мәмлекетлерден басқа еллердеги әдебиатшы—теоретиклердин бирде биреуи хәрқыйлы дәуирлердеги әдебий процеслерде қәлиплескен прогрессив кубылысларды метод сыпатында тән алмағанлығы, оларға ағым, жөнелис яки әдебий мектеп сыпатында қатнас жасағанлығы белгили. Хәттеки, әдебиаттың теориясы хәм тарийхы, марксисттик-ленинлик эстетика бойынша қәнигелердин кең қатламы, сондай-ақ лингвистлердин хәм тарийхшылардың қатнасыуында сол дәуирде дүзилген «Литературный энциклопедический словарь» (1987) дың редакциясының кирисиу белиминде метод, реалисттик метод, социалисттик реализм методы тууралы бирде-бир сөз келтирилмеген, ал керисинше бул белимдеги үш орында әдебий ағымлар, жөнелислер хәм мектепслерге дыққат қаратылады.⁴ Бул сөзликтин арнаулы белимлеринде көркем метод түсинигине белгили дәрежеде орын ажыратылған. Деген менен, сөзликтин келеси бир белимлеринде әдебий ағым, жөнелис, мектеп, метод хәм стил сөзлери синонимлик қәсийетке ийе деген анықлама бериледи: «Жөнелислер хәм ағымлардың гүреслеринде хәм орын алмасыуларында әдебий процестин нызамлылықлары күтә айқын

³ Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987, с. 218.

⁴ Сонда, 5-6-б.

көринеди. Бул терминлердин түсіндирилиуи хэм қолланылыуы хәр қыйлы. Гейде олар синонимлер сыпатында пайдаланылады, гейде ағымлар әдебий мектептер яки дөгереклер менен, ал жөнелислер көркем метод яки стиль менен бирдей нәрсе деп қаралады». ⁵ Сөз етилип отырған терминлерге түсиник бериулердеги хәр қыйлы көзқарасларды онша алысқа кетпей-ақ, өзбек әдебиятшы – алымларының мийнетлериндеги аңлатпалардан да көриуимиз мүмкин. Мәселен, Х.Умуrow классицизмди, экзистенциализмди, сюрреализмди, критикалық реализмди хэм социалисттик реализмди ағымлар деп, ал романтизм хэм реализмди метод ⁶ деп атағанды мақул көреді. Э.Худайбергенов болса классицизмди, сентиментализмди, романтизмди хэм критикалық реализмди дөретиушлилик метод деп, ал социалисттик реализм әдебиятты сиясаттың нәсиятгөйшисине айландырғаны ушын ендиги жағында жарамсыз метод болып қалмақта ⁷ деп есаплайды.

Егер, биз, грек тилинен алынған *methodos* (метод) сөзиниң мағанасы «изертлеу жолы», «изертлеу усылы» деген түсиникти аңлататуғынына дыққат қаратсақ, онда бул сөз сап көркем дөретиушликке емес, ал илимий дөретиушликке тийисли термин екенлигине көзимиз жетеди. Усыған қосымша, сөз етилип атырған терминлердиң түсіндирилиуи хэм қолланылыуы түрли-түрли болғанлықтан әдебий процестеги ағымларды, жөнелислерди гәп қылғанымызда метод деген түсиниктен билетура айланып өтиуимизге хэм бул мәселелерге өз көзқарасымыздан жантасыуымызға толық хуқук береді деп есаплаймыз. Орыс әдебиятындағы романтизмди изертлеген илимпаз Д.Д.Благой: «Романтикалық ағымлар хәр қыйлы миллий түп-тийкарларда өзине тән келбетке, хәтеки, қарама-қарсылықлы белгилерге ийе болады. Солай болса да, бәрше бул ағымлар бир үлкен әдебият жөнелисиниң шеңберинде рауажланады», ⁸ деп жазған еді. Д.Д.Благойдың бул пикиринен, биз, әдебий ағымларға әдебий жөнелислер өмир бағышлайды хэм оларды өзине жайластырады, деген түсиникти аңлаймыз. әдебий жөнелис әдебий ағымның бир көриниси болып табылады. Мәселен, тәбиятты алып қарайық: әмиудәрьяның ағысы Қызкеткен, Қаттыағар, Кууанышжарма, Қазақдәрья, Кетейли хэм басқа да суу жөнелислерин пайда етеди, қәлиплестиреди. әдебиятта да усындай: реализмниң

⁵ Сонда, 232-б.

⁶ Умуrow ?. Адабиёт назарияси. «Шарқ» наприёт-матбоа акциядорлик компанияси бош та?ририяти. Тошкент. 2002. 241-б.

⁷ Худайбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. «АЖБНТ» Маркази. Тошкент. 2003, 326-350-б.

⁸ Гара?ыз: История русской литературы. В 3-х т. т. 2. Москва.1963, с. 8.

критикалық реализм, социалисттик реализм жөнелислери, модернизм ағымының футуризм, символизм, авангардизм, сюрреализм, экзистенциализм жөнелислери хэм т.б.

Солай етип, әдебий ағымлар раўажланған миллий әдебияттын тарийхый өмириниң сағаларынан бери бар нәрсе деп есаплауымыз мүмкин. Сол әдебий ағымлар раўажланыўдың келеси басқышларында өз бағдарына, өз концепцияларына, өз дуньятанымына хэм көркемлик изленислерине ийе әдебий күшке айналады, өз гезегинде усы әдебий ағымлардан әдебий жөнелислер өз сағасын баслайды.

әдебий ағымлар хэм жөнелислер туўралы дунья әдебияттаныўында түрлише көзқараслар бар, олардағы карама-қарсылықлы пикирлерге жуўап табыў, оның теориялық шешимлерин ислеп шығыў, олардың унқыр-шунқырына шекем тереңлеп кирип барыў бизиң тиккелей ўазыйпамызға кирмейди деп есаплаймыз. Бул оқыў қолланбада биз бир қатар миллий әдебиятлардағы әдебий ағымлар хэм жөнелислердиң пайда болыў, қәлипlesiў хэм раўажланыў тарийхын улыўмалық бағдарда сөз етиў менен ғана шекленемиз. әдебий ағымлар хэм жөнелислер туўралы қарақалпақ әдебияттаныўындағы дәслепки тәжирийбе болғанлықтан дықкатыңызға усынылып отырған қолланбада кемшиликлер болыўы да тәбийий. Автор оқыў қолланбаның келешектеги басылымларында кемшиликлерди сапластырыўға хэм олқы тәреплерин жетилистирип және де кеңирек мағлыўмат бериўге исендиреди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. История русской литературы. В 3-х т. т.2. Москва. 1963.
2. Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент. «А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти», 2004.
3. Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987.
4. Пospelов Г.Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1978.
5. Умуров Х. Адабиёт назарияси. «Шарқ» нашриёт-матбоа акциядорлик компанияси бош тахририяти. Тошкент, 2002.
6. Худайбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. «ӘАЖБНТ» Маркази. Тошкент. 2003.
7. Шахов А.А. Очерки литературного движения в первую половину XIX века. Спб.: 1913.

КЛАССИЦИЗМ

Жобасы:

1. XVII ғасырда Франциядағы саясий - тарихый жағдайлар
2. Абсолют монархия тууралы түсиник
3. Классицизм хақында түсиник
4. Классицизм агымы үзкіллери Корнел, Расин, Буало хэм т.б. эстетикалык көзкараслары

«XVII ғасырда Батыс Европада тарихый прогрессив сыпатка ийе абсолютизм кәлиплести».⁹ Бул пикирди жазған орыс әдебиятшы — теоретиги А.Н.Гуляевтың Европадағы абсолютизмнен алға илгерилеушлик қәсийетти көриуиниң баслы себеплеринин бири сонда, «Абсолютизм белгили дәуир ишинде прогрессив рөл ойнады, феодаллардың зулымлықларын шеклеп, оларды өзине хызмет етиуге мәжбүрледі, елдің экономикасын бирлестирди, миллий мәмлкетти беккемледі».¹⁰ Миллий мәдениятты кәлиплестириүде көмек берген ол «цивилизациялык орай» хызметин атқарды.¹¹ Ол феодаллык үстем көзкарастағы сепаратистлик карама — қарсылықларға аяусыз қарсы түреслерде дүньяға келди. Батыс Европадағы хәр қыйлы ғәрезсиз феодаллардың бир хуқимдардың, яғный басқарыу хуқуқы шекленбеген монархтың — бир королдың қолына өтиуи абсолютизм деп аталады. Людовик XIV тиң патшалық дәуиринде Францияда абсолют монархия өзиниң гүлениу шыңына жетти. Миллий бирлесіу феодаллардың қысымынан азап шеккен халықтың мәплерине сәйкес келди. Француз дийқанлары хэм қала халқы елдің миллий бирлесіуи ушын белсене түреслер жүргизди. Феодаллык анархияны женип шығыу олардың қатнасығысыз мүмкин емес еди.

Людовик XIV дәуиринде мәмлкетшилик нафосы дәуирдин тийкарғы мазмунына айналды. Қатаң регламентация (тәртипшилик) турмыстың барлық тарауында турақласты. Хәр бир инсаннан, ең дәслең мәмлкетлик ұазыйпаны орышлау талап етилди. Философияда, әдебиятта хэм искуствода жәмийеттеги социаллык гармонияны кәлиплестириу ушын жеке индивидтеги (адам) ямаса пүтин бир халықтағы «ақылға мууапық емес» хәркетлерди басып таслау тенденциясына қурылған сананың хуқимдарлығы жетекшилик етти. Егер, мәмлкет мәплерине сәйкес келмесе, хәрқандай нәрсе ақылға мууапық емес деп табылды.

⁹ Гуляев А.Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1985, с.191.

¹⁰ Зарубежная литература. Москва. «Просвещение», 1977, с. 66.

¹¹ Сонда.

XVII ғасырдың басында дәслеп Францияда, буннан соң Батыс Европаның басқа елдерінде айрықша бир әдебий ағым — классицизм дүньяға келди. Классицизмнің эстетикалық теориясын ислеп шыққан ойшыллар антик дәуірдің жазыушылары болған Гомердің, Эсхилдің, Софоклдың хәм басқалардың шығармаларында абсолют, идеал гөзаллық хәм абсолют талғампазлық бар, деген исенимде болды. XVII ғасыр жазыушылары оларға өз дәретіушилигинде еликледи хәм классиклер деп аталды. «Классицизм» деген сөздің өзи латынша — *classicus*, мағанасы — биринши дәрежелі, үлгили, XVII-XIX ғасыр басында Европа әдебиятында қәлиплескен көркем стил хәм эстетикалық жөнелис.¹² Классицизмнің эстетикасы жазыушыдан турмысты идеалластырып сүүретлеуди талап етеди. Ол әдебияттан турмыстағы күнделикли ўақыялылықты, өпиўайы халықтың тиришилигин, ғалма-ғалларын, турпайылықты сүүретлеуди ысырып шығарды, айырым жанрлардың мүмкиншиликлерин қатаң шегаралады, тил нормаларының шөртлерин ислеп шықты, дәретіушлик процести тәртинке бағындырды, талант ийесиннің искерлигин бәрқулла қатаң қағыйдаларға бағынышлылықта услап турды.¹³

Классицизмнің эстетикалық теориясы хәм оның антик әдебият үлгилерине еликлеўге көнликтириўлери хәқыйкый турмыс хәм искусствоның жақынласыўына тосқынлық жасады. Классицизм ўәкилтери турмыстың идеал хәм рәхәтли турмысын сүүретлеуди баслы бағдар етип белгиледи. Бул дәуірде Буало көзқараслары әдебияттың раўажланыўына күшли тәсир жасап турды. Классицизм ағымының уллы жазыушылары Корнел хәм Расин дәретіушилиги, олардың әдебий тәлимлери Батыс Европа әдебияты тарийхында үлкен әҳмийетке ийе болды. Олардың шығармалары сарай аристократиясының руўхы менен суўғарылған Буалоның эстетикалық теориясына оншалық жантаспайды. Өзинің монархиялық позициясына қарамастан, Корнел хәм Расин турмыс хәқыйқатлығын сүүретледи. Олар абсолютизмнің күдирети өпиўайы инсанға, оның индивидуал укыбына хәм умтылысларына, улыўма инсан руўхый дүньясының байлығына қарама-қарсы келетуғынын аңлады. Мәмлекет хәм адамгершилик арасындағы бул қарама-қарсылық классицизм әдебияты драмасының тийқарғы «нерви — тамыры» болды хәм бул бағытта драматургия көп ғана жетискенликлерге еристи. Классицизм ағымы дәуиринде жәмийеттің әдеп-икрамлылығын төрбиялауда сатира күтә тәсирли болды.

¹² Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987, с. 157.

¹³ Гуляев Н.А. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1985, с.191.

Классицизм төмендеги белгилери менен паркланады: IVX

1. Хәмме жанрлардағы дәретиу процесинде тек антик әдебиятка еликлеу.

2. Көркем шығарманы конкрет қағыйдаларға тийкарланып жазыу.

3. Шығарма ушын персонаж (қахарман) таңлау қағыйдасын сақлау.

Мәселен, эпос, драма хәм трагедияда тек уллы тарийхий тулғаларды, ақсүйеклер образын, комедияда болса, әпиуайы адамлардың образын дәретиу.

Классицизм ағымындағы жазыушылар француз мәмлекетин идеалластырып сүүретледи хәм турақлы антик образлар жәрдеминде бул мәмлекеттиң даңқын көтермелеп көрсетиуге умтылды. Классицизм жазыушыларының дәретиушилик искерлиги француз миллетиниң қәлипlesiу басқышларына сәйкес келди. Францияда француз тилиниң жетилескен дәрежеге жетиуінде классицизм үәкиллериниң дәретиушилиги айрықша хызмет атқарды. Классицизм ағымындағы сөз шеберлери антик әдебияттан өзлерине мийрас болып қалған хәрқыйлы жанрларды — қахарманлық оданы, тымсалды, нәсиятгөй прозаны, комедияны, трагедияны, эпикалық поэманы жетилистирди. Жәмийетлик қатламның бөлингени сыяқлы классицизм үәкиллери жанрларды да жоқарғы хәм төменги деп еките бөлди. Эпикалық поэманы хәм трагедияны жоқары жанр, ал, комедияны, тымсалды хәм прозаны төменги жанр деп есаплады. Жанрлардың мүмкиншиликлери қатаң түрде шекленди. Трагедияларда жәмийетлик хәм мәмлекетлик үәқыялар, ал комедияда жеке адам яки шаңарақ турмысы сүүретленеди. Трагедияның қахарманлары короллар хәм ақсүйеклер, ал комедияның персонажлары еккинши хәм үшінши қатламның адамлары болыуы шөрт еди. Классицизм трагедиясы үш бирликке тийкарланылды. Бириншиси: мөкан бирлиги — үәқыялар бир жерде болады, еккиншиси: үәқыт бирлиги — үәқыялар 24 саат ишинде болып өтеди, үшіншиси: хәрекет бирлиги — пьесаның мазмунында тек бир үәқыя болады.

Француз классикалық трагедиясының уллы үәкиллериниң бири **Пьер Корнел** (1606-1684) болды. Провинциал буржуазия қатламынан шыққан хәм королға садық хәмелдар болған Корнел бүлгиншиликке толы өз дәуири менен тығыз байланыслылықта жасады. үлкен мәртликтиң ийеси хәм күтә зейинли болған Корнел, көп мәселелерде хәттеки кардинал Ришелье менен де келисимге бармайтуғын еди, ол өз қәдир-қымбатын хәм ийилмейтуғын турақлылығын ис жүзинде хеш тартынбастан көрсете билген тулға болды.

Корнелдиң «Сид» (1637), «Гораций» (1640), «Цинна ямаса

Августтың қайырмакомлығы» (1640), «Азап шеккен Полиевит» (1643) трагедиялары француз классикалық трагедиясының шыңдары болды. Бул трагедияларының бәршесінде де Корнел феодаллық өзбасымшалық хәм раўажланып киятырған миллий мәмлекет арасындағы гүреслерди тема етип алады.

Корнел «Сид» пьесасының тийкарын испан драматурги Гильена де Кастроның «Сиддин жаслығы» пьесасынан алған. Ол Гильена де Кастро пьесасының сюжетлик желисин хәттеки, бир неше қосықларын да алады, лекин өзиниң оригинал шығармасын дүньяға келтирди. Корнел трагедиясындағы ўақыялар Испанияда болып өтеди. Испанияның миллий қахарманы Родриго хәм гөззал Химена бирин-бири сүйип қалады. Өз әкесиниң намысын қорғау ушын Родриго Хименаның әкесин жекпе—жек алысыўға шақырады хәм оны өлтиреди. Химена Родригоны бурынғысынша сүйеди, бирақ әкесиниң қаны ушын өш алыў ретинде Родригоның өлтирилиўин талап етеди.

Пьесадағы ең тәсирли жери — өзиниң әкесиниң намысына Хименаның әкеси тийип кемситкенин билген пайытлар: Родриго өзиниң сезимлерине хәм гүйзелислерине ой жуўыртады, гейде өз туйғыларын қорғайды, гейде қарсы шығады.

Родригоның қәлбинде сүйген қызына болған қумарлыққа қарсы әке намысын қорғау ўазыйпасы арасында гүрес хәўижленеди. Бундай гүрес Родригоны сүйетуғын Хименаның жүрегине де тынышлық бермейди хәм ол Родриго әкемди өлтирген адам деп биледи. Мухаббат хәм туўысқанлық парыз сезимлери арасында узакқа созылған кеўил шайпалыслары болып өтеди. Бирақ Родриго өзиниң атақ-абырайын сақлап қалыў ушын мухаббатынан бас тартады.

Деген менен, «Сид»те классицизмнен шегиниў де ушырасады. Родриго хәм Хименаның бири-бирине қарсы келген толғаныслары мәмлекетлик парыз емес, ал жекке сыпатламаларға ийе болған хәр шаңараққа тийисли туўысқанлық парызлар ғана. Шаңарақ алдындағы бундай парыз соңынан даўам етиўин тоқтатады. Узак даўам еткен ишки гүйзелислерден соң Химена мухаббат сезимлерине бас ийеди хәм туўылған шаңарағы алдындағы парызына қарамастан Родригоға хаял болады. Феодаллардың еркинлигине Корнел пүткиллей қарсы келеди. Пьесада мәмлекет хәм ўатан темасы күтә айқын жаңғырып турады.

Корнел классицизмниң қағыйдаларынан хәм ондағы форма мәселелеринен тысқарыға шыға алды. Ол классицизмниң үш бирлик туўралы қағыйдаларынан азмаз шегиниўге мүмкиншилик таба билди. Корнел «Сид» пьесасында ўақыя мөканын кенейтти, яғный сарайдан сыртқа шығарды хәм ўақыялар ўактын 30 саатқа шекем созды. Бул

трагедия күтө көп эпизодларға ийе хэм үйиллип-пашылған есап-сансыз сюжетлерге тийкарланған еди. Пушкиннің сөзи менен айтқанда бул трагедиясында Корнел барлық «уақыяларды 4 айға үйип-төкти».¹⁴

Корнелдің бул трагедиясы Француз академиясы төрөпинен қәделерден шетлегени ушын қараланды. Өз мухаббаты алдында әзизлик еткен Хименаның әкесин өлтирген адамға турмысқа шығыўға келисим бергенин дурьс емес деп есаплады. Мәмлекеттин аман қалыўы Родриго хэм Хименаның некелериниң қыйылыўына ғәрезли болса ғана бундай некеге рухсат етилиўи мүмкин деген көзқараста болды. Бирақ академияның ҳүкими трагедияның табысларына зыянын тийгизе алмады. Француз тамашағөйлери «Сид» трагедиясын күтө үлкен ықлас пенен күтип алды.

Корнел дәреғиүшилигиндеги трагедиялық коллизияда, тийкарынан, «уазыйпа» хэм «сезим» дүгиседи. Оның бас қахарманлары «полат жүрескли» адамлар сыпатында қатнасады, оларға сентименталлық, яғный ууайым-қайғы улыўма жат, олар мәмлекетке хызмет етиў ушын өзиндеги тәбийий сезимди де женшин жибереди. Мәселен, оның «Гораций» шығармасының қахарманы Гораций Куриация устинен жениске ерискен пайытта, женилген душпанды қайғырып жылап-сықлаған өзиниң қарындасы Камилланы қанжары менен сойып таслайды. Мәмлекетке хызмет етиў пафосы Горацийдің әкесине де тән. Ол Камилланы Горацийдің өлтиргенин дурьс деп есаплайды. Ал, Камилла образы болса бундай мәмлекетлик сиясатқа қарсы образ түринде сәулеленеди. Ол жаўызлық хэм мийримсизликке қарсы, Камилла өз қарсылығын «Римниң басына аспаннан от таскыны жаўып көмпип таслағай» деп билдиреди.

Корол әтирапына жақын жүрген Расинге монархиялық симпатия жат емес еди. Расиннің әрман еткен идеясы адамгершилик хэм мәмлекетшилик бир-бирине қарама-қарсы болмаўы шөрт, деген түсиник еди. Бирақ ол абсолютизмде жеке тулғаның хэм жәмийетлик мәплердиң гармониялық биригиўи мүмкин емеслигин аңлады хэм жазыўшы сыпатында монархиялық дүзим инсандағы барлық адамгершилик пазыйлетлерге қайшы келетуғынлығын сүўретледи. Корнелге салыстырғанда Расин (мәселен, «Андромаха»да) қахарманлары басқаша. Корнел трагедияларының қахарманлары өзиниң адамгершилик пазыйлетлерин сындырыў уқыбына ийе емес, олар трагедиялық ҳалатларда өледі.

Данқлы критик, классицизмнің ен абыройлы теоретиги Никола Буало Депрео (1663-1711) Франциядағы белгили буржуазиялық

¹⁴ Пушкин А.С. Полное собрание сочинений. В 10 т. М., Художественная литература. 1977, Т. IX, с. 169.

шаңарақта тууылған. Буало өзи менен заманлас уллы жазыушылар Мольер, Расин хәм Лафонтен менен дослықта жасады. Буало корол сарайына жақын адамлардың бири болды, оған Людовик XIV өзи көүендершилик етип турған. Классицизмнің басқа да ўәкиллери сыяқлы Буало Францияның миллий бирлесиўи хәм прогрессив раўажланғуы абсолютизмде деп есаплады.

Буало 1674-жылы көпшиликке белгили болған дөретпеси — «Поэтикалық искусство» поэмасын жазды. Поэмадағы эстетикалық қағыйдаларға хәм оның «Поэтикалық искусство» деген атамаға ийе болыуына Рим шайыры Гораційдың «Пизонларға хат» деген поэмасы үлги болды. Буалоньң поэмасы төрт дүркин қосықлардан ибарат болып, оның бириншисинде поэзияның шәртли принциптери, қосық қурылысы, композициясы, стили сөз етиледі, сол күнге шекемги француз әдебиятының тарийхын қысқаша баянлайды. Екиншисинде Буало поэзия жанрлары идилия, элегия, ода, сонет, эпиграмма, сатира, рондо, баллада, мадригалға сыпатлама береді. үшіншисин трагедия, комедия хәм эпикалық поэмаға арнаған. Төртиншисине шайырлар ийелеуи тийис мораллық тәлим-тәрбия мазмуны жәмlestирилген.

Бул поэмасында Буало классицизм теоретиклериниң бир неше әуладының көзқарасларын улыўмаластырды, көзқарасларды системаға келтирди хәм жанлы, анық, өткір тилде формаға түсирди. Буалоньң эстетикалық концепциясы қурамалы, қарама-қарсылықлы тәрептери де баршылық.

«Поэтикалық искусство» шайырлардың бәри де қатаң шәртлерге сөзсиз бағыныуы зәрүр деп нәсиятлайды. Хәр қыйлы әдебий жанрларды бири-биринен кескин түрде бөлип қараған Буало оларды белгиленген әдебий иерархияға бағынышлы болыуы тийис деп есаплайды. Мәселен, эпикалық поэманы ол басқа жанрлардың хәммесинен жоқары қояды, екинши орынға трагедияны қояды. Буало рационалист болғанлықтан ақыл-еске айрықша шешіуиш нәрсе деп қарайды. Оның пикиринше, пәм, ой поэзияның тийкары болып есапланады. Буалоньң «Сизлер ойланыўды үйрениңлер, буннан соң ғана жазыңлар» деген сүрени классицизм ўәкиллери ушын үрдиске айналған. Буалоньң пикиринше, хәқыйқатлықты ашыўға тек ғана ақыл-ес укышлы, ал хәқыйқатлық болса сулыўлықтың тийкары. «Тек ғана хәқыйқатлық гөззал, — деген еди Буало, — хәм хәқыйқатлық тәбияттың ишинде». Шайырға Буало тәбиятты үйрениўди зинҳарлайды. Оның көзқараслары гейде реалистлик искусствоньң бағдарламасындай болып та көринеди. Тәбият — гармония хәм ызыамлылықтың нағыз өзи, бәрше үйлеспешиликлер хәм қарама-қарсылықлар оннан шығарып тасланады. Искусство өзгермели, ол реал турмыстан бет бурьуы керек, ол гөззаллық хәм гармониялылық әлеминде

өзи менен өзи қалыуы тийис, ол мәңги сулыулық принциптери ишинде жасауы зәрүр. Буалонның гөззаллық тууралы усындай түсиниклеринде оның идеалистлик эстетикасының белгилери де көринеди.

Өз дәуириниң жазыушылары сыяқлы Буало билимли аристократты (ақсүйекти) ғана искусствонның билгири хәм пәкизе талғамға ийе адамы деп есаплады. «Сарай турмысын үйрениу, — деп жазды ол, — жазыушы ушын тек пайдалы ғана емес, ал күтө керекли». Сондай-ақ, Буало сөз шебери сарай дийуаллары арасында қалып кетиуине қарсы болды. «Сизлер сарайды үйрениндер хәм қаланы билиндер» деп жазды ол. Қала буржуазияның өмири, олар артықмаш жағдайларда жасаушы қатлам үекиллериниң қатарына кирмейди. Бул талап искусстволық сананы әдеуир дәрежеде өсирди, оны аристократиялық ерекшелик дәруазасынан сыртқа шығарды. Буало бәрқулла дөбдебезгаз, кәүпеки жазыушыларға қарсы гүрес алып барды. «Ипласлықтан қашындар, олар бәрқулла майып», деп жазды ол хәм қопал комизмди тарқатыушыларды кескин қаралады. Соның менен бирге ол женил мазмунлы комедияны (фарсты) хәм басқа да халық дөретиушилигиндеги шығармаларды, олардың ишинде бахалылары болыуына қарамастан айыплады.

Буалонның «Поэтикалық искусство»сы оның заманластарына күшли тәсир жасады хәм француз әдебиятының бағдары қайсы жөнелис пенен кетиу кереклигин көп таманларынан анықлап берди. «Күшли талант хәм таптырмайтуғын ақыл ийеси, шайыр Буало өзи жыйнап-топлағанларын халыққа жөриялады хәм сөз дүньясы оған бағынды»,¹⁵ деп жазды А.С.Пушкин.

Дүнья әдебиятшылары Корнел, Расин, Мольер, Лафонтен, Кантемир, Сумароков, Ломоносов, Фонвизин хәм басқаларды классицизмниң үекиллери сыпатында таныйды. Заманның жөмийетлик талаптарына жууап бере алмағанлықтан классицизм әдебият майданынан кетти, оның орнына жөне бир әдебий ағым сентиментализм келди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Гуляев Н.А. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1985.
2. Зарубежная литература. Москва. «Просвещение», 1977.
3. Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987.
4. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений. В 10 т. Москва. «Художественная литература». 1977, т. IX.

¹⁵ Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: В 10 т. Москва. «Художественная литература», 1976, т. 6. с. 364.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ

Жобасы:

1. XVIII ғасыр Батыс Еуропа ағартыушылары көзқарастарының жәмийетлик хәрәкәтлерди қәлиплестириүдеги орны
2. Сентиментализм тууралы түсиник
3. Англия сентименталистлери
4. Орыс әдебиятында сентиментализм ағымы
5. Н.М. Карамзин — орыс сентиментализминин тийкарын салыушы

XVIII ғасырдин басында Франциядағы абсолют монархия жәмийетте прогрессив рөл ойнауын жоғалтқан еди. Тек гана корол сарайындағылар емес, ал жоқарғы еки қатлам болған дворянлар хәм диндарлар да әпиуайы халықты аяуһсыз эксплуатация етиүдин есабынан жасады. Усы дәуирде жас буржуазияның халық пенен аўқамласыу дәуири қәлиплесе баслады. Жәмийетшиликтиң дыққат орайында «философлар» партиясы хәм оның феодаллық дүзимниң қалдықларына қарсы гүреси турды. «Бул «философларды», яғный сол дәуирдин алдыңғы ой-пикирдеги адамларын ағартыушылар деп атаймыз».¹⁶

Ағартыушылық дәуириниң тарийхый қәлиплесиүи инглиз ағартыушыларынан басланады, яғный оның пайда болыуы XVII ғасырдин сонындағы Англиядағы буржуазиялық революцияға барып тиреледи. Англиядағы ағартыушылардың көзқарастары Франциядағы алдыңғы жәмийетлик хәрәкәтлердин қәлиплесиүине үлкен тәсир жасап турды. Ағартыушылық феодаллық идеологияға қарсы бас көтерген уллы идеялық хәрәкәт болды. Олар тартынбастан азатлықты хәм турмыстың жаңа демократиялық формаларын қорғады. «Феодаллық тәртишлерди тайсалмастан критикалап көзқарастарын билдирген XVIII ғасыр идеологларын, философларын хәм жазыушыларын ағартыушылар деп атайды».¹⁷ Батыс мәдениаты хәм әдебияты тарийхы менен шуғылланған әдебиятшы алымлардың тастыйықлауынша ағартыушылық әдебий жөнелис емес. Ол хәр түрли жанрлардағы шығармаларда хәм хәр түрли жөнелислерде өзиниң көринисин тапқан идеология.¹⁸ «Ағартыу, ағартыушылық XVII-XVIII ғасырлерде Батыс Еуропа хәм Арқа Америка еллеринде тарқалған

¹⁶ Черневич М.Н., Штейн А.Л., Яхонтова М.А. История французской литературы. Изд. «Просвещение», Москва. 1965, с. 154.

¹⁷ Зарубежная литература. Москва. «Просвещение», 1977, с. 81.

¹⁸ Сонда, 83-б.

идеялық хәрекет».¹⁹ XVIII әсир әдебиятының идеялық мазмуны хәм көркем формасы ағартыушылық классицизми (А.Поп, Вольтер), ағартыушылық реализми (Дефо, Г.Филдинг, Дидро, Г.Э.Лессинг), сентиментализм кусаған ағымларда өз тамгаланыуына ийе болды.²⁰

Ағартыушылық дәуириниң әдебий жемиси болған сентиментализм ағымы Батыс Европа еллеринде XVIII әсирдиң еккинши ярымында қәлиплести. Ол феодаллық жәмийеттиң кризиске ушыраған хәм буржуазиялық қатнасықлардың жедел рауажланыу дәуиринде дүньяға келди. Әдебиятшылар сентиментализм ағымының тууылған жери Англия деген пикирди тастыйықлайды.

Сентиментализм тарийхий процестеги инсан ақыл-санасының дүньяны өзгертиуши әҳмийети тууралы теориясына исенимсизлик пенен қарайды. Олар бундай теориялық көзқараслар әмелиятта хеш бир дәуирде иске аспайды, деген пикирди алға қояды. Сентименталистлердиң базы бир топары әпиуайы халыққа унамлы көзқараста болды, олар дворянлық жатып ишерликти, буржуазиялық инсапсызлықты сынға алады. Бундай сентиментализм ағымындағыларды Руссо «дауыллар хәм искенжедеги шайырлар» деп есаплаган. Олардың идеалы – өз жүрегиниң буйрығы менен жасаушы адамлар, бундай инсанлар хәм руухый, хәм физикалық жақтан пәк адамлар.

Дийқанның сезим хәм туйғыларын ақсүйек пенен тең қойған сентименталистлер жәмийетшиликте өзін-өзи аңлауды оятты, халық ишиндеги хәр инсанның өзине тән намыс-хүжданын тәрбиялады. Сентиментализм ағымы әдебият тарийхында искусствоны демократияластыруу искерлиги менен де белгили болды. Олар классицизмиң шекленген, қатып қалған тематикасынан шығып кете алды, көркем дәретиушлик шегараларын кеңейтти.

«Сентиментализм (французша *sentimentalisme*, инглизше *sentimental-сезилерли*, французша *sentiment-сезим*) XVIII әсирдиң еккинши ярымында ағартыушылар рационализмиң кризисинде жүзеге келген Европа әдебияты хәм искусствосындағы ағым».²¹ Сентименталистлер ақыл-ойдан сезимди жоқары қойуға негизленип инсанның өзін, оның руухый дүньясын үйрениуди баслы мақсет етип қойды. Сентименталистлер драматургияға хәм баянлау жанрына үшінши қатламдағы адамлардың, мәселен, саудагерлердиң, чиновниктиң образларын алып кирди. Сентименталистлердиң айырымларының

¹⁹ Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987, с. 307.

²⁰ Сонда, 308-б.

²¹ Сонда, 375-б.

шығар-маларында гүресшендик руўх сезилсе, айырымларының дәретпелеринде хәрәкәтшендикке салыстырғанда тәғдирге тән бериў, үмитсизлик, исенимсизлик руўхы жетекшилик етер еди. Руссо хәм оның пикирлеслери сентиментализмнің гүресшен таманында болса, Стерн, Голдсмит, Грей хәм оның әтирапындағы шайырлар руўхы түсинки кейшияттың жетегинде болды.

Жан-Жак Руссо дийқанлардың турмыс тәризине терең кирип барды. Ол былай деп жазды: «Динке-димары қурыған атсымақлардың жанлары қамшылардың зарпынан шығайын-шығайын деп тур, өрим-өрим жулық кийген, шаршап халдан ғайған, ислеп атырған жұмысына дым да қанаатланбайтуғын бахытсыз дийқанлар, олардың аўылшалары, олардың ылашықлары күтә мунлы түске ийе, нәзеринде қайғы уялатады, хәм олардың бахтықаралықлары туўралы ерксиз ойға шүмесен, хәм оларды аяғанлығың соншелли, усындай адам болып жасағанлығыңа, кимлердиндур қанын ишиў кереклигин аңлайсаң».¹

Бундай руўх орыс жазығшысы Радищевтиң «Петербургтен Москваға саяхат» деп аталған шығармасына да тән. Радищев шығармаларында да сентиментализм элементлери бар.² Сентименталистлер өз дәретпелеринде жәмийетлик дүзимди қайта қурыў мәселелерин ортаға қойды.

Англия сентименталистлери Руссоның радикал үзил-кесил жуўмақларынан алыс болды. Олар социал қатнасықларға пассив көзқараста еди. Олар сол жасап турған жәмийет тийқарларын сақлап турып инсанды қайта тәрбиялаў мүмкиншилигине исенди. Мәселен, Голдсмиттиң «Векфильдди әўлийе» романының персонажы пастор Примроз хешқандай социаллық активлиги жоқ адам. Ол жәмийетлик дүзимнің мәселелерине принципиал түрде кеўил аўдармайды, оған — бәрибир. Оның дыққатында — тек өзиниң хожалығы, инсанның әдеп-икрамлылық дүнбасы.

Сентиментал әдебиятта инсанның руўхый дүнбасы өзиниң мораллық сыпатлары бойынша ашылады. Олар — жәмийетлик қатнасықлардан хәм байланыслардан тысқарыда.

Стерн хәм Голдсмиттиң нәзик сезимлерге берилген қахарманлары — турмыста қолынан оншама ис келебермейтуғын адамлар. «Ақылшылық пенен» жасаў қолынан келмегенликтен, олар турмыста бәрқулла сәтсизликлерге ушырай береді. Алдаўлар хәм зорлықлы дүнбаяда бул қахарманлар — ерси минезли аңқаўлар. Пастор Примроз өзін өмирдің уллы билгири деп есанлайды, бирақ турмыслық

¹ Руссо Жан-Жак. Избр. соч. в 3 т. Москва. 1961, с. 527.

² Гуляев А. Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1985, с. 205.

ислерде бәркулла әбигершиликке ушырап жүреді. Ол ҳешкимге де кереги жоқ руўханыйлардың бир некелилиги туўралы жазады.

Стернинң «Тристам Шендидин, джентельменнинң әмири хәм пикирлери» шығармасында оның қахарманы Вальтер Шенди шешенлик хәм әййемги классик сөз өнери менен шуғылланады. Ол хәрқандай рети келген хәм рети келмеген ўақытларда да өзиниң гәпиниң арасында антик классиклердиң цитаталарын қолланабереди. Оның иниси Тоби өзін фортификацияның (әскерий қалашаларды жаўдан қорғау-Б.Г.) билеуигимен деп есаплайды. Ол өз үйи алдындағы жасыл майданшаға ойыншық қорғанларды қурады хәм оны қорғау ислери менен шуғылланады. әйтеуір нәрселер менен бәнт болыу әмирдиң өзине тән философиясын пайда етеди.

Өз қахарманларын сүүретлеу барысында сентименталист олардың «азаматлық» емес, ал «адамгершилик» сыпатларына дыққат аўдарады, олардың ишки дүньясына кирип барады, олардың қайталанбас өзгешелигин ашып таслайды.

Россияда сентиментализм XVIII әсирдиң 60-жылларында қәлиплести. Батыс Европадаң айырмашылығы сонда, ол оппозициядағы дворянлар менен байланыслы болды, крепостнойлық хуқуққа қарсы шықты. Орыс сентименталистлери Карамзин, Херасков, Дмитриев дәретіушилигинде жасап турған дәуирин сынап-минеу сыпатлары ушырасады. Орыс сентиментализми дворянлар идеологиясының кризиске ушырау дәуиринде пайда болды. Бул ағымдағы орыс әдебиятында мәжбүрлеу пафосы хуқимдарлық етти. Мәселен, Карамзин хәм оның пикирлеслери, көбинше, инсанның минез-қулық қандай болыуы керек, ол қандай әдеп-икрамлылық нормаларын басшылыққа алыуы тийислиги туўралы көзқарасларын ұсынды. Карамзин «Бийшара шайырға» (1796) деп аталған қосық бағдарламасында турмыс қандай болса, соны қайтадан өзгертип жазыуға қарсы шығады. Даналық пенен хәрекет бир болыуы тийис деп жазады ол. Поэзияның ўазыйпасы «мухаббатты хәм дослықты улығлау» деп жырлады Карамзин.

Орыс сентиментализминиң тийқарын салған хәм көрнекли ўәкили болған Н.М.Карамзин бул әдебий ағымның бағдарламасын дүзген жазыушы болды. Ол өзиниң әтирапына дүньятанымы бойынша өзине жақын көзқарастағы жазыушылардың пүгин бир әўладдың жәмлестире алды хәм 1790-1800-жыллардағы орыс әдебиятына үлкен тәсир етип турды.²² Белинскийдиң сөзи менен айтқанда орыс әдебиятының жаңа дәуири Карамзиннен басланды. 1791-1792-жылларда ол ай сайын «Московский журнал»ды баспадан шығарып

²² Кулешов В.И. История русской критики. Москва. «Просвещение», 1984, с. 44.

турды. Бул журналдың этирапына Херасков, Державин, Дмитриев, Нелединский-Мелецкий, Н.А.Львов, П.Ю.Львов, А.А.Петров хэм басқа да бир топар әдебиятшылар жәмлести. Карамзин бул журналда Стерниниң, Ричардсонның, Руссоның романлары тууралы қысқа болса да терең мазмунлы мақалалар жәриялады. Стерниниң «Тристрам Шенди» шығармасын орыс тилине аударып, оннан узинди басып шығарды.

Карамзин өз дәуириниң ойшылларының бири Новиков пенен жақсы қатнаста болды, оның менен бирге «Детское чтение» басылымын шығарды. Карамзин демократияшыл хэм республикашыл үстиртинликке бейим болды. Шекспирдиң «Юлий Цезар» дәрәтпесин аударған (1785) ол оның алғы сөзинде «Цезардың өлтирилиуи трагедияның мазмуны деген сөз: хэмме хәрәкетлер өлтирилиуи дөнине тийкарланылған»²³, деп жазды. Солай болса да ол француз революциясынан хаулықты. Хүкимет төрепинен Новиков хэм масоншылардың (XVIII-XIX әсирлерде дүньяның көп елдеринде өрис алған идеологиялық хәрәкет) куудаланыуы Карамзинди пессимизмге алып келди. Карамзинниң дәрәтиүшилигиндеги жаңа басқыш «Вестник Европа» (1802-1803) журналының шығыуы менен байланысly. Бул журналда ол сентиментал әдебияттың программасын жетилистириуи ислерин дауам етти. Карамзин әдебияттаныуға бириншилерден болып талғам, образ, талант, дәрәтиү, тәсирли деген терминлерди алып кирди.

Карамзин орыс оқыушыларын Европадағы алдыңғы ой ийелериниң тири образы менен жақыннан таныстырыуға, өзгеше жәмийетлик хэм әдебий турмыс атмосферасын өгейсиремей аңлауға жетеледи. Ол Кант, Гердер хэм Виланд пенен ушырасып пикирлескен инсанлардың бири болды. Карамзин Руссоның көзқарсаларынан өзине «сезимталшық»ты қабыл етсе де, оның революциялық шешимлерине жатырқап қарады. «Руссо! Сениң дүзимине мен исенбеймен», деп жазды ол «Илим, искусство хэм ағартыушылық тууралы бир нәрсе...» деп аталған мийнетинде. Дүнья әдебиятында ол англиз дәрәтиүшилерин алдыңғы орынға қойды. «Британия – уллы шайырлардың анасы», «Шекспир – минез-кулық...», «Мильтон – уллы руўх...», «Түңги ойлар»дың авторы Юнг – «әўметсиз дос, әўметсиз тәселлеши» деп жазды ол. Карамзин Стернди ең «таза» сентименталист, субъективист, индивидуалист деп бахалады. Сентиментализм тууралы пикирлериниң биринде ол «ақылдың тең жартысы сезим» деп жазды. Карамзин Богданович тууралы мақаласында (1803) орыс сентиментализмин көтермелеп мақтайды, оның пикиринше, автордың «Қарақларым»

²³ Карамзин Н.М. Избранные сочинения. Москва-Ленинград. 1964, т.2. с. 81.

шығармасы Лафонтен дәретпелеринен белгили дәрежеде артықмашлыққа ийе. Ол Руссоның сентиментал көзқарастағы пикирлерин жылы ықлас пенен қабылдады. «Не ушын Жан-Жак Руссо бизлерге өзиниң бәрше босандықлары хәм алжасыўлары менен унайды?... Оның тап сол алжасыўларының өзінде наятый инсансүйиўшиликтиң ушқынлары жалтылдап турғаны ушын...»²⁴ деп жазды ол. Карамзин Руссо дәретийишлигиндеги барлық мотивлердин ишинен тек ғана «шийрин сезимталлық»ты таңлап алды. Карамзин Руссоны идеал сентиментал жазыўшы деп таныды. «Авторға не керек?» деген мақаласында ол: жүректеги меҳир, инсан ушын уўайым шегий деп жуўап берген, «...иплас адам жақсы автор болыўы мүмкин емес, буган исенимим кәмил»,²⁵ деп жазған.

Сентиментализм түсиниги аса кеткен сезимталлық пенен байланыслы. Бирак Карамзин «сезимге берилиўшилиқ»теги хәдден тысқарылықты сынға алды. Ол классицизмниң салқын қанлышығына да, сентиментализмниң жылайманлығына да оншама берилмеди. Сентименталист жазыўшыға үлкен ұазыйна жүклеген Карамзин, талант – тәбияттың саўғасы деп түсиндирди. Оның уқыбының гүллениўи яки қурбан болыўы қоршаған шараятқа ғәрезли болады. Карамзин «хәзирги ўақытта Россиядағы талантлар тосаттан пайда болып хәм стихиялы раўажланып атыр. Россиядағы талантлардың аз болыў себеplerин климаттан емес, ал, граждандық турмыс шараятларынан излеў керек»,²⁶ деп жазды ол.

Карамзинниң эстетикалық көзқараслары көп тәрәпинен «Драмалық искусство хақкында жаңа тәжирийбелер» (1773) дин авторы Себастьян Мерсьениң хәм «Театр туўралы жазыўлар» (1774) дың авторы Якоб Ленцтиң түсиниклери менен сәйкес келеди. Мерсье сентименталистлерге: «Искусствоны азат етиў керек!» деп шақырық таслады. «Гений өзиниң қағыйдасын өзи жасап алады» деп жазды талантлы шайырлар туўралы. Ленц гениал шайыр болып туўылыўшылық идеясын несиятлайды. Ленцтиң пикиринше, гений – қудайдың образы, ол – бәрқулла еркин. Карамзин сыяқлы Ленц, шайырға не керек деген сораўға, «алаңғасарлық, илхам» деп жуўап береді. Мерсье хәм Ленцтиң классицизмге қарсы қаратылған усындай жаңалықлы хәм терең мағаналы дәретийишлик концепциясы Карамзинге унайтуғын еди. Бирак ол Мерсье хәм Ленцтиң гений хәмме нәрсени ийелеўге хуқуқлы деген тәлиминиң жетегине ермеди. Карамзинниң пикиринше, шайырдың сезимлерин қоршаған

²⁴ Карамзин Н.М. Избранные сочинения. Москва-Ленинград, 1964, т.2, с. 122.

²⁵ Сонда.

²⁶ Сонда, 184-б.

орталықтағы гейпара затлар яки хәдийселер тутандырыуы мүмкин. Шайыр ушын жанлы ойлар хәм сезимлер керек, дөретиуши «өз қыялларын ойнатыу» уқыбына ийе болыуы яғный предметлердің хожайыны болыуы зәрүр. Тек усындай дәрежеге жетилискенде гана гений хәмме нәрсени ийелеу хуқықна ийе болған деп есаплау мүмкин, деп жазды ол «Богдонович хәм оның шығармалары хаққында» мақаласында.

«Николай Карамзин орыс әдебиятының тарийхына ири жазыушы — сентименталист сыпатында кирип келди»,²⁷ деп жазды Н.М.Карамзиннің «Предания веков» китабына кирис сөзинде орыс әдебиятшысы Г.П.Макогоненко. Батыс Европадағы сентиментализм Ағартыушылық хәрекетинің жоқары өрлеу хәм гүлленіу дәуиринде қәлишести. Ағартыушылықтың кризиске ушырауы ойшыл Европаны албыратты. Француз революциясының үлкен сәтсизликке ушырауы ағартыушылық теориясы тәрепдарларына күшли сокқы болды. Бул кризис Карамзиннің жеке өзи ушын да драма болды. Дәуир жаңа заман адамы турмысының апатшылығын ашық-айдын көрсетип таслады. Булардың барлығы Карамзин сентиментализминің қайталанбас миллий келбетин анықлап берди.²⁸

Хәрқыйлы көзқарасларда болыуларына қарамастан сентиментализм ағымының жазыушы-шайырлары турмыс хақыйқатлығын сүүретледи. Олардың дөретиушилиги романтизмнің пайда болыуына тийкар жасады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Гуляев А.Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1985.
2. Зарубежная литература. Москва. «Просвещение», 1977.
3. Карамзин Н.М. Избранные сочинения. Москва-Ленинград, 1964, т.2.
4. Карамзин Н.М. Предания веков. Москва. Издательство «Правда», 1989.
5. Кулешов В.И. История русской критики. Москва-Ленинград, 1964, т.2.
6. Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987.
7. Руссо Жан-Жак. Избр. соч. в 3 т. Москва, 1961.
8. Черневич М.Н., Штейн А.Л., Яхонтова М.А. История французской литературы. Изд. «Просвещение», Москва, 1965.

²⁷ Карамзин Н.М. Предания веков. Москва. Издательство «Правда», 1989. с. 5.

²⁸ Сонда.

РОМАНТИЗМ

Жобасы:

1. Романтизм тууралы түсиник
2. Англия романтизминең үш баскышы
3. Немес романтизміндеги тийкарғы эки багдар
4. Орыс әдебияты романтизми

Европада романтизмнің қәлиплесиўи XVIII әсирдің соңы XIX әсирдің биринши шерегине туўры келеди. Романтизм ўәкиллери өзлерин романтиклер деп жәрияламаған, усылай атаў соңғы дәўирлердеги әдебият тарийхшыларынан басланған. Романтиклер 1789-жылдағы революциялық ҳәрекетлердің гуўасы болды. Европадағы буннан соң даўам еткен сиясий реакциялық жағдайлар, экономикадағы таң қаларлық илгерилеўлер, қысқа мүддет ишинде болып өткен бурын көрилмеген өзгерислер романтиклерге үлкен тәсияр жасады. Улыбритания романтикleri өлип батағырған эски Англияның соңғы демлерине күтә қапа болды. Олар кыйыншылықларда туўылып атырған, еле кәмалатқа жетиспеген капиталистик цивилизацияның биринши кәдемлерине, XX әсирдеги күдиретли эндирилик-техникалық хәм сиясий аўдарыспақларға исенимсиз, гүманлы көзқарасларда болды, өз туйғыларын шығармалары арқалы оқыўшыларға хәм заманласларына жеткерип бериўте умтылды. Бәркулла әдеп-икрамлылық мәселелерин жоқары койған романтиклер оғада тез өзгерип турған дүньяда өзлериниң азаматлық позициясын сақлап турды, үлкен социаллық трагедиялардың ылайықлы қатнасығушылары болды.

«Романтизм» түсиниги тарийхий-әдебий илимде күтә анық емес улығума түсиниклердің қатарына киреди.²⁹ Бул анық емеслик жақсылық ислеўте мәнги қулышығушы, мәртлик жеңислерге толы саяхатларды әрман етиўши «романтика»ның синоними деген түсиник бар жерде және де күшейеди. Романтизм ағымын үйрениўши алымлар елеге шекем оның жуўмақланған анықламасын ислеп шықпағандығы белгили. Романтизм тууралы талас-тартыслы көзқараслар көп ўақытлардан бери ушырасады. Француз шайыры, романшысы хәм драматурги Алфред де Мюссе (1810-1857) «Айға айланған балладаға» (1836) шығармасында романтикалық мазмунның анықламасын хәм эстетикалық трактовкасын ирониялық усылда сәўлелендиреди.³⁰

²⁹ Дьяконова Н.Я. Английский романтизм. Москва. Издательство «Наука», 1978, с. 3.

³⁰ Штейн А.Л., Черневич М.Н., Яхонтова М.А. История французской литературы. Москва. «Просвещение», 1988, с. 157.

РОМАНТИЗМ

Жобасы:

1. Романтизм тууралы түсиник
2. Англия романтизминин үш баскышы
3. Немец романтизміндеги тийкарғы эки багдар
4. Орыс әдебияты романтизми

Европада романтизмнің қәлиплесиуі XVIII әсирдин соңы XIX әсирдин биринши шерегине тууры келеди. Романтизм үәкиллери өзлерин романтиклер деп жәрияламаған, усылай атау соңғы дәуирлердеги әдебиат тарийхшыларынан басланған. Романтиклер 1789-жылдағы революциялық хәрекетлердин гүәсы болды. Европадағы буннан соң дауам еткен сиясий реакциялық жағдайлар, экономикадағы тан қаларлық илгерилеулер, қысқа мүддет ишинде болып өткен бурын көрилмеген өзгерислер романтиклерге үлкен тәсир жасады. Уллыбритания романтикleri өлип баратырған ески Англияның соңғы демлерине күтә қапа болды. Олар қыйыншылықларда тууылып атырған, еле көмалатқа жетиспеген капиталистлик цивилизацияның биринши қәдемлерине, XX әсирдеги күдиретли өндирислик-техникалық хәм сиясий аударыспақларға исенимсиз, гүманлы көзқарасларда болды, өз туйғыларын шығармалары арқалы оқыушыларға хәм заманласларына жеткерип бериуге умтылды. Бәркулла әдеп-икрамлылық мәселелерин жоқары койған романтиклер оғада тез өзгерип турған дүньяда өзлеринин азаматлық позициясын сақлап турды, үлкен социаллық трагедиялардың ылайықлы қатнасыушылары болды.

«Романтизм» түсиниги тарийхий-әдебий илимде күтә анық емес улыуа түсиниклердин қатарына киреди.²⁹ Бул анық емеслик жақсылық ислеуге мәңги қулшыныушы, мәртлик жеңислерге толы саяхатларды әрман етиуши «романтика»ның синоними деген түсиник бар жерде және де күшейеди. Романтизм ағымын үйрениуши алымлар елеге шекем оның жуумақланған анықдамасын ислеп шықпағанлығы белгили. Романтизм тууралы талас-тартыслы көзқараслар көп уақытлардан бери ушырасады. Француз шайыры, романшысы хәм драматурги Алфред де Мюссе (1810-1857) «Айға айланған балладаға» (1836) шығармасында романтикалық мазмунның анықдамасын хәм эстетикалық трактовкасын ирониялық усылда сәулелендиреди.³⁰

²⁹ Дьяконова Н.Я. Английский романтизм. Москва. Издательство «Наука», 1978, с. 3.

³⁰ Штейн А.Л., Черневич М.Н., Яхонтова М.А. История французской литературы. Москва. «Просвещение», 1988, с. 157.

кәуиминиң королы Конхобар хәм оның жийени Кухулинниң батырлыққа толы сапарлары сәулелендирилген. Бизиң эрамыздың I эсиринде жасағанмыш деп сөз етилетуғын корол Конхобар пытыранқы улад кәуимлерин бирлестирген. Кухулин — Конхобардың карындасы Дехтирениң баласы. Кухулин ержеткенде оның саўлатына хәм даңқлы женислери ушын оған Ирландияның хаяллары хәм кызлары ашық болып қалады. Уладлардың қатаң талап етиўлерине байланыслы ол үйлениўди мақул көреді, бирақ өзине атастырылған қыздың әкеси Кухулинди өледі деп үмитленип, оның орынлауы ушын бежерилиўи оғада қыйын тапсырмаларды береді. Лекин Кухулин бәрше сынақларда жеңислерге ериседи хәм қызға үйленеди. Қыздың үйине куда түсиўге барыўлардағы кәуиплерге толы заманларда Кухулин Шотландияға да барады хәм бир палўан қыз бенен танысып, соннан шеберликтің түрлерин үйренеди. Бул жерде ол және бир палўан қызды сүйип қалады, оннан Конлайх деген бала туўылады. Конлайх ер жеткен соң әкесин ізлеп Ирландияға сапарға шығады. Олар ушырасады, бирин-бири таңымағанлықтан айқасып шайқасады, ақыбетинде әкеси өз баласын өлтиреди.

Кухулинниң образын жасаўда мифологиялық сүўретлеўлер көптеп қолланылады. Илахий күш болғанлықтан ол хеш уақытта кеселленбейди, жаўлардан өз елин жалғыз өзи қорғайды. Бир урыста, ол, хәттеки, душпанларға қарсы қыстың үш айының бир күнинде де тынбастан саўаш жүргизеди. Жаўынгерлик халатқа түскенде ол хәдден тысқары ириленеди, салмағы да жағдайға бейимлесип өзгереді, денесиндеги хәр талшық түктің ушында бир тамшы қан дизилип турады, денесинен гәлетий ыссылық шығады хәм т.б. Сондай-ақ, ол гейде душпанларына да мехрибан, уўайым-қайғыға да бейим, хәммеге кишипейил, мүсәпирлердиң хәм күшсизлердиң қорғаушысы.

Өтмиш қахарманларына романтикалық сүйсиниў, соның менен бирге шайыр руўхый кеширмелериндеги (рефлексия) өткир сентиментал-меланхония (муңлы уўайымға берилип өз заманынан түңилиў) тунжыраған әжайып пейзаж көринислеринде сүўретленеди, егитилип-елжиреў, қайғы-уўайым көз жаслары муңлы кейпият қахарманларына өткериледи. Көркем пикирлеўдиң бул жаңа түри Э.Юнгтың «Зарлануў ямаса түңги ойлар» деп аталған мазар элегиясында, оның «Оригинал дәретиўшилик хакқында пикирлер» (1759) шығармасында тийкарлама-бағдарламалық сыпатқа ийе болды.

Бул шығармаларында Юнг классицизмге кескин түрде қарсы шығады. Ол антик әдебиятқа уқсатып жазуўға, басқа авторларға еликлеўге, бурыннан әдебиятта бар усындай қағыйдаларға тийкарланып жазылған барлық дәретиўшиликке қарсы шығады. Ол сыйқағы шыққан

тайын жолдан қашыуға шақырады, оригинал дәретіушіликти оған қарсы қояды. Англичан романтизм ағымының тийкарын салыушылардың бири Т.Уортон 1774-жылы «Европа романтизм поэзиясының хаслы-теги» шығармасын жериялады. «Англия поэзиясы тарийхы» деп аталған кирисиу белиминде автор орта әсир Европа поэзиясында романтика бар еди деп тастықлайды хәм ол бул пикирин скандинавия поэзиясындағы скальд дәретпелерин, сондай-ақ араб шайырларындағы белгилерин айтып түсиндириуге урынады.

Буладың барлығы да басқа еллердеги, әсиресе Германиядағы романтизмнің пайда болыуына үлкен тәсирин өткерген Англия әдебиятындағы романтикалық ағымның биринши басқышлары еди.

Романтикалық ағымның екинши басқышы Англия романтизмінде айрықша орынға ийе У.Блейк дәретіушілиги хәм буннан соң «көл мектеби» деген атамалағы шайырлар дәгерегин қәлиплестирген сөз усталары У.Вордсворд хәм С.Колридж дәретіушілиги болды. Олар өзлериниң дәслепки қосықлары хәм поэмаларында сентиментализм ағымының үкәиллери сыпатында танылды. Олар Грей хәм Голдсмиттиң поэзиясындағы дәстүрий идеяларды дауам еттирди хәм өтмиштеги патриархал Англия ауылларынан өз идеалларын изледи, оны идеалластырды, өз дәуириндеги халық арасында баспанасы жоқ, үәс-ұайран болған адамлардың тәғдирине жаны ашып, олардың турмысын терең қайғырыу менен жырлады. Колридждин «ғарры теңизши хәкқында поэма», Вордсвордтың «Майкл» поэмасы хәм «Лирикалық баллада» топтамаларында усы мазмун өз көринислерин тапты. Бирақ, өтмишке қайтыу мүмкин емес. Сонлықтан, «көл мектеби» дәгерегин дүзген Р.Саути хәм оның менен пикирлес шайырлар бундай кризистен шығыу жолын изледи, утопиялық әрманларға берилди, олар Америкада ямаса дүньяның басқа бир таманында азат жәмийет, яки диний-мистикалық жәмийет қурып алыу кусаған идеяларды жырлады.

Англия романтизмнің үшінши басқышы — Джордж Байрон, Вальтер Скотт (1771-1832) хәм Перси Шелли (1792-1822) дәретіушілиги. Ақсүйеклер шаңарағынан шыққан олар Англиядағы буржуазиялық-дворянлық жәмийетке өзлериниң принципал идеялары менен қарсы шықты хәм олардың қысқа дәретіушілик өмири эмиграцияда ақырына жетти. Байронның «Чайльд Гарольдтың зырат сапары», «Манфред» шығармаларында әдеп-икрам трагедиясы, «Каин» поэмасында дүнья жүзи протестантлық (XVI әсирдеги реформацияға байланыслы католик дининен айырылып шыққан христианлар), «Атау» поэмасында алғашқы жәмийетлик дүзимди ұлылау жетекшилик қылды. Ал, Шеллиде, керисинше, мәселен, оның

«Малика Маб», «Азат етилген Прометей» поэмаларында романтикалык-социаллык идеаллар, инсанның келешеги жырланды.

В. Скотт өз қосықларында батырлықты улығрайды. Ол хәттеки, қарақшының характеринде еркинликке қумар мәртликті көреді. Шайыр толғанысларында қарақшы пүткил бир жәмийетлик дүзимди кәуип-кәетерге түсириу қүдиретине ийе тулға сыпатында романтикалык пафос пенен сүүретленеди:

Қалың тоғайларда,
Қараңғы сайда
Атларды ертеймиз зәртен-зәбәртен,
Қылышты қайраймыз қара тасларға,
Жүзлери қышшылар — қан ирен, өрттей...

Аспаныу-зәмийннің асты тарылып,
Қалтырар, қайғырып басын графлар —
Тулпарлар тоғайдан шықса жанығыш,
Жұлдызға шаптыса болып қансорпа.

(«Қарақшы» қосығынан).

П.Шелли поэзиясының лирикалык қахарманы өз ашығын күтә алыслардан ізлейди. Шайырдың «Хинд серенадасы» қосығындағы лирикалык қахарман өзине сырлас-мундас болғандай, руухий дәртілерин бөлісе алғандай, садық, опалы гөззал ярды таба алмайды. Бундай тәни де, жаны да азада қыз Англияда жоқ, ал күтә алыста — Хиндистанда болыуы мүмкин:

Хәсиретли бұлбилде
Йош жоқ, мунлы дауысы.
Хижран дағында мен де
Сөнген шамдай таусылдым.

К5тер шөпликтен мени
Жансыз сая-өликпен.
Ақ сийнеңе бас мени
Тирилт сүйип-сүйип сен.

Музлап қалтырар етім
Қойнына ал лаулаған.
Дүрсилдеген жүректің
Бир бөлегін бер маған.

П.Шелли лирикалык қахарманның руухий жалғызланыуын сүүретлеу арқалы өзі жасап турған жәмийет хәм жеке тулға арасындағы алшақлықты сәулендириуге умтылған.

Немец романтик ағымындағылар да, Англиядағыдай, тийкарынан еки жөнелисте болды. Олардан бир топары өз идеалларын миллий өтмиштен, ал екінши топары келешекке умтылып изледи. Биринши жөнелистеги дөгөрек «иен мектеби» деген атама менен белгили. Новалис (Ф.Гарденберг), Л.Тик, В.Ваккенродер, Ф.Шлегелдин шығармаларында рыцарлық хэм орта әсир ширкеулері улығланды, идеалластырылды.

XIX әсир басында немец романтикалық әдебий ағымында кәлиплескен және бир жөнелис «гейделберг мектеби» деп аталар еди. Халық қосықларын хэм ертеклерди жыйнауды, жәриялауды үрдис еткен жазыушылар Л.Ари, К.Брентано, Г.Клейст, ағайинли Гриммлер усы мектептин үәкиллери болды. Ф.Гельдерлиннің «Гиперин» романында, «Эмпедоклдың әжели» драмасында, А.Шамиссоның «Петер Шлемил тарийхы» қосықлар хэм поэмалар топламында демократиялық хэм революциялық пафос айқын сәуелеленди.

Франция романтизмінде өтмишти улығлауны шығармалар Ф.Шатобриан хэм А.Ламартин дәретиушилигинде, прогрессив романтика В.Гюго, А.де Мюссе хэм басқалардың шығармаларында өз сәуелелениуине ийе болды.

Орыс әдебиятында 1810-20-жылларда романтикалық еки жөнелис: бириншиси – Жуковский (1783-1852) дәретиушилиги, екіншиси Пушкин (1799-1838) хэм Лермонтов (1814-1841) дәретиушилиги кәлиплести. Олардың екеуи де айрықша дәретиушилик программалары менен көзге тасланды.

XIX әсирдин 20-жылларында орыс хэм инглиз романтикасын, атап айтқанда, А.С.Пушкин хэм Байрон романтикасын салыстырып үйрениу әдебий сынның дыққат орайында турды. «...Ол Байрон сыяқлы пүткил жәхәнде тек бир қарама-қарсылықты, тек алданған үмитти көрди»,¹ деп жазды Пушкин романтизми тууралы мийнетинде И.В.Киреевский. Ал, Байрон романтизми хаққында 1827-жылы Пушкиннің өзи былай деп жазды: «Байрон дүньяға хэм инсан тәбиятына бир тәрәплеме нәзер таслады, соң ол олардан жеркенди хэм өзине өзи сүнгиди. Ол бизлерге өзиниң руұхый елесин усынды. Ол өзин екінши ирет: гейде бузықлық сәллесиниң астында, гейде түтинге буұлыққан динсиз кәпир болып, гейде олардың арасында гезип жүрген болып дәретти».² Пушкиннің романтикалық қосықларындағы лирикалық қахарман бул дүньядан бет бурады. Ол, яғный лирикалық қахарман үмитсиз дүнья жалғанларынан безигеди.

¹ Киреевский И.В. Критика и эстетика. Москва. 1979, с. 47.

² Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в 10-ти томах. Ленинград. «Наука», 1978, т. VII, с. 37.

Лирикалык кахарманның руухый әлеминдеги бахытлы өмир өзге төреплерде:

Мен көрдим әжелди: диз бүгип,
үнсиз босағамда отырғанлығын.
Мен көрдим табытты: хәм ашығанын,
Соған, соған канат қолдады үмит...
Дуньядан кетемен — ел-журтсыз мениң
Жаслығым излерин хеш ким сезе алмас,
Хәм әжеп нәзеримди хеш ким көре алмас,
Соңғы гинаратсыз нәзеримди мениң.

— деп жазады «Еликлеу» атамасындағы қосығында, ал «Жырлама сен, гөззал алдымда» деп басланатуғын қосығында лирикалык кахарманның романтикалык халатын төмендегише сүүретлейди:

«Жан халатта жүрген елеспен,
Умығарман, көрсем өзинди.
Тап алдымда жырлап, бирак, сен,
Оятарсаң ески сезимди.
Жырлама, сен гөззал алдымда,
Гурияның қосығын дәртли:
Ол түсирер мениң ядыма,
Өзге өмир хәм жағысларды.

XIX әсирде Россияда романтикалык поэма жанр сыпатында қәлишлести, рауажланды. Бул дәуирде Жуковский «Шильон тутқыны», Пушкин «Кавказ тутқыны», «Вадим», «Агайинди қаракшылар», «Бакшасарай фонтаны», «Цыганлар», К.Ф.Рылеев (1795-1826) «Войноровский», И.И.Козлов (1779-1840) «Ақылызайыл», Е.А.Баратынский (1800-1844) «Эдда», «Бал», «Цыган кыз», А.А.Шишков (1754-1841) «Лонской», «Ермак», Лермонтов «Қашқын», «әзәзүл», «Мцыри» поэмаларын жазды. Бул поэмаларда сол дәуир адамларының әрманлары, умтылыслары, өзине шекемги хәм өз дәуириндеги жәмийетлик орталыққа көзқараслары сәулененди. XIX әсир орыс романтизми миллий әдебияттың жоқары басқышларға өрлеп баратырғанлығын дәлиллеуши көркемлик өлшем болды.

Орыс граждандық романтизми жөнелисинин программасын тийкарынан О.Сомов хәм В.Кюхельбекер ислеп шықты. Кюхельбекер «Соңғы онжыллықтағы бизиң поэзиямыздың, әсиресе, лирикамыздың бағдарлары хаққында» (1824) деп аталған мақаласында романтикалык поэзия туұралы былай деп жазады: «Ол

Прованста тууылды хэм Дантени тәрбиялады, оған өмир, күш хэм мәртлик инәм етти, антик әдебиятқа «еликлеу» қуллығындағы езиушликти өзинен аударып таслады... Ақыры соңында Европаның бәрше азат хэм халықдық поэзиясын романтикалық деп атайтуғын болды».¹

Орыс этикалық-философиялық романтизмнің теоретиги А.Галич «Сулыулық илиминің тәжрийбелери» мийнетинде жаңа романтикалық поэзия хэм антик поэзияның айырмашылықлары тууралы мәселелерди сөз етеди, эстетикалық көзқарасларды және де рауажландырады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Дьяконова Н.Я. Английский романтизм. Москва. Издательство «Наука», 1978.
2. Киреевский И.В. Критика и эстетика. Москва. 1979.
3. Поспелов Г.Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1978.
4. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в 10-ти томах. Ленинград, «Наука», 1978.
5. Русские эстетические трактаты первой трети XIX века, т.2.
6. Штейн А.Л., Черневич М.Н., Яхонтова М.А. История французской литературы. Москва. «Просвещение», 1988.

НАТУРАЛИЗМ

Жобасы:

1. Натурализм ҳаққында
2. Натурализм ағымының көркемлі үекиллери
3. Француз натуралист жазушысы Эмиль Золя дәретушлиги
4. Золяның теориялық тенденцияларындағы тийкаргы үш бағдар

Буржуазиялық мәдениеттың жемиси болған натурализм әдебий ағым сүпатында XIX әсирдің 60-80-жылларында қәлипести. Натурализмнің базубир белгилери XVIII әсирдің соңы хэм XIX әсирдің басларында пайда болған еди, бирақ ол әдебиятшы алымлардың тастыйықлауынша, империализм дәуиринде өзинің теориялық тийкарлануына ийе болды. Натуралистлер дәретушлик процесстеги субъектив фактордың ролин бийкарлайды. Олар искусствоның эстетикалық функциясын хэм жәмийетлик өзгерушендигин хәлсизлендириу тенденциясында ис жүргизеди,

¹ Русские эстетические трактаты первой трети XIX века, т.2. с. 225.

көркем дәрегі үшіншілікті уақыя қандай болса, тап сол халында көрсетіу шәрт деп есаплайды.

Натурализмнің белгили теоретиги Эмил Золя «Экспериментал роман» (1880), «Тереза Ракен» шығармасының кирис сөзінде хәм басқа да шығып сөйлеулерінде өз теориясының негизги қағыйдаларын жәриялады. Золя өзін художник—изертлеуши деп атады. Золяның бирқатар теориялық пикирлери критикалық реализм принциплерине сәйкес келеди. Солай болса да, натуралистлер реалистлерден көзқараслары бойынша пүткиллей парықланады. Оларға ойлаудың тарийхыйлығы, турмысты жәмийетлик рауажланыулар арқалы аңлау жетиспейди.

Натурализм (французша *naturalisme*, латынша *natura* - тәбият) әдебий ағым болып, Европа хәм АҚШта XIX әсирдин соңғы отыз жылылығында қәлипшести... Натурализм ең дәслеп Францияда дүньяға келди хәм оның программасы ислеп шығылды.³³ **Натурализмнің қәлипшесіуінде тәбийғый илимлердин табыслары, әсиресе, кубылысларды илимий емес методларға тийкарланып үйрениуши экспериментлерге қарсы шыққан физиологлардың рөли айрықна болды.** Оның философиялық тийкары О.Конттың позитивизми, ал әстетикалық негизи И.Тәннің теориясы болды. Натурализмнің баслаушылары Шанфлери, Л.Э.Дюранти, Г.Флобер, ағайынли Эмил хәм Жюл Гонкурлер, Э.Золя еди. XIX әсирдин 70-жылларының орталарында Золяның әтирапында Ги де Мопассан, Ж.К.Гюисманс, А.Ссар, Л.Әнник, П.Алексис, Э. де Гонкур, А.Доде хәм басқа да жазыушылар жәмлести, натурализм мектебин пайда етти.

Французлар натурализмнің тарийхы Флоберден басланады, деп есаплайды. Мопассанды, Золяны, ағайынли Гонкурлерди, Шанфлериди хәм Дюрантиди оның кейнине қояды. Кеңес хәкимети дәуириндеги базы бир орыс әдебиятшылары Э.Золя Флобер хәм Мопассаннан соң Стендал хәм Бальзактың әдебий дәстүрлерин дауам еттирген улы реалист болды деген пикирди қоллап-қууатлайды. Солай болса да натурализмнің анау яки мынау дәрежедеги айқынырақ белгилерин Флобер хәм Мопассанға салыстырғанда Золяда көбирек көриуимиз мүмкин. Натуралистлер өзлерин искусствоның жаңа түрин, яғный тек фактлерге байланыслы искусствоны биринши дәрегіушилермиз, деп жәриялады. «Олардың пикиринше, егер, буган шекемги барлық искусство гөззалдыққа хызмет еткен болса, ал жаңа искусство тек гана шынлыққа хызмет етиуи керек еди».³⁴ Натурализм

³³ Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия». 1987, с. 237.

³⁴ Зарубежная литература XX века (1871-1917). Москва. «Просвещение», 1979, с. 25.

теоретиклеринин концепциясы бойынша, жазыушының кәлеми, жиповисшинин кисти, скульптордың қашауы тәбият қандай болса тап сол халатында, «жууындырмастан», боямастан сүүретлеп көрсетиуи тийис болды. Натуралист шайыр Леконт де Лил «Антик поэмалар»ға (1857) кирис сөзинде «Илим хәм искусство араласып биригиуге таяр турыпты», деп жазды. Флобер илимий метод тийкарында дөретиушлилик етти, ол өз шығармаларында объектив исенимли фактлерди искусстводағы лирикалык элементлерге қарсы қойыуға умтылды. Усындай дөретиушлилик искерликти Мопассан дауам етти.

Золя жазыушы Дюранти хәм Шанфлериди «натурализмнин пионерлерди» деп атады. Бул екеуи әдебий айланысқа «реализм» терминин алып кирди, бирақ та бул жазыушылардың екеуи де «реализм» дегенде турмыслык майда-шүйде фактлерди тынбастан жыйнау, деп түсинди. Ағайинли Гонкурлер хәм Эдмон қусаған жазыушылар реал фактлерден тысқары шығып кете алмаймыз, илимпазлар сыяклы бизлер «инсан хужжетин» үйренемиз, деп жәриялады. Ағайинли Гонкурлер «Жермини Лесарте» романында бир күнликши хаялдың анормал кылыкларын «мухаббат клиникасында» сүүретлейди.

Тәбиятты үйрениуши кәниге тәбиятты қалай изертлесе, натуралистлер жәмийетти де тап сондай етип толығы менен үйрениуди өз алдына ұазыйпа кылып қойды. Олар ушын көркем анлау илимийликтей бир нәрсе еди. Олар көркем дөретпеге «инсанын хужжети» тәризинде қарады. Турмысты уңқыр-шұңқырына шекем хәм инсан психикасының физиологиясы тийкарларын билиуге хәдден тысқары қызығыушылык, хәрқандай идеяға исенимсизлик натуралистлик әдебияттын көркемлик мүмкиншиликлерин шеклеуге алып келди. Солай болса да натуралистлердин өз шығармаларында турмыс хақыйқатлығына қаймықпай кирип барыулары натурализмнин теориялык қағыйдаларын қыйратты хәм бул ағымда әжайып шығармалардың да дүньяға келиуине тийкар жасап берди.

Натуралистлер әдебият та илим сыяклы, ол материалды таңлап отырмайды, жазыушы ушын жарамсыз сюжет яки керексиз тема жоқ деп есаплады. Сонлықтан натуралистлик ағымның тематикасы кеңейди. Бирақ, бәрқулла материалға бағынуу, адамның турмысында не болса, соларды майда-шүйдесине шекем дым қалдырмай жазабериу сюжетсизликке алып келер еди. Сеардың «әжайып күн», Гюисманстың «Ағыс бойлап», шығармаларына усындай сыпатлар тән. Олардың шығармаларындағы қызғын хәрекетшенликтин жоклығы жәмийетлик немқурайдылықты келтирип шығарды.

Натурализм антисоциаллық характерге ийе болды, ол инсан

турмысын сүүретлеуге биологиялык кубылыс сыпатында катнас жасады. Натуралистлик ағымдағы жазыушылар турмыс кубылыстарына социаллык-философиялык көзқарас билдириудин, оған көркем жуўмақ хәм баҳа бериудин орнына, инсанның турмысын протоколластырып баянлауға бейим болды.

Натурализм ағымындағы жазыушы ушын гөззаллык хәм сықылсызлык арасындағы өзгешелик хеш қандай әхмийетке ийе болмады. Натуралист жазыушы хеш қандай тәшүишсиз хәм сиясатсыз болыуы зөрүр еди, ол мехир хәм зулымлықтан, гөззалшык хәм сықылсызлықтан тысқарыда, оларға ғәрезсиз болыуы керек еди. Жазыушы – натуралист турмыслык хәдийсениң бөлшеги қандай болса, оған хеш қандай баҳа берместен, хеш қандай эстетикалык нормаларға бағынбастан, тап өзиндей етип сүүретлеуи дәрқар еди. Өзиниң субъектив мақсетлери бойынша натурализм буржуазиялык дүзимге қарсы жөнелис болды. Жазыушы – натуралистлер социаллык қатламға, хәттеки, класслык түреслерге айрықша дыққат аударды, тилекке қарсы олар жәмийет хәм тәбият арасындағы парықты андай алмады. Сонлықтан буржуазия дәуириндеги унамсыз жағдайлар хәм социаллык конфликтлер олар ушын ада болмайтуғын мәңги жауызлык болып көринди.

Натурализм ағымының теориялык тийкарларын ислеп шыққан **Эмиль Золя (1840-1902)** «Экспериментал роман» (1880), «Театр натурализи» (1882), «Романшы – натуралистлер» (1881) мийнетлеринде искусствоны турмысқа жақынластырыуды баслы ұазыйпа етип қойды. Субъективизм хәм «тийкарсыз қыялды» (фантазияны) бийкарлаған ол фактлерди объектив үйрениуди талап етти. Золя өзин Стендал хәм Бальзактың мийрасхорларының биримен деп есаплады. Бул аты аталған уллы жазыушыларға өзиниң хұрметин сақлай отырып, Золя олардың романтизмин сынға алды. Золяның пикиринше, романтизмниң элементлери ойдан шығарылғанлар хәм бөрттирип көрсетиулерден басқа хеш нәрсе емес. Бальзак пенен бәсекилескен Золя барлық улығумаластырыу хәм жуўмақлардан саналы түрде бас тартады. «Менин ушын, – деп жазады ол «Экспериментал роман»ында, – бәринен бұрын таза натуралист, таза физиолог болыу әхмийетли. Принциплердин орнына («короллык хүкмет», «католицизм») менде нызамлар болады (нәсияге тартыушылык, тууысына тартыушылык). Мен Бальзак сыяклы, сиясатшы, философ, моралист болыу керек пе, адам өмириниң қурылысы қалай болыуы тийис – оларды шешип бериуди қөлемеймен. Мен илимпаздың рөли менен қәнәәтленемен, болған хәдийсени сүүретлеймен, бунда оның ишки негизинде не барын ашыу ушын изленемен. Сонлықтан бизде шешимлер болмайды».

Анық илимдердің методдарын искусствоға алып келген Золя өз дәуірінің төбийий илимлер теориясына сүйенди. Медицина тарауындағы экспериментал теорияда үлкей жетіскенліктерге ерискен белгили врач хәм физиолог Клод Бернардың илимий тәжірийбелери Золяның дыққатын өзине қаратты. Золяның пикиринше, жазыушы - натуралист химиялық элементлерди сынап көриуши алымға уксап, адамларды да тәжірийбеден өткериуи тийис еди. Сондай-ақ, Золя жынайтшылық жаман нәсил қалдырыудан келип шығады деп тастыйықлаушы итальян психиатры хәм криминалисти Ламбрезонның теориясын да искусствоға алып келди. Ол буржуазиялық жәмийеттеги жынайтшылықтың өсиуин усы теорияның жәрдеминде анықлау мүмкин деп ойлады.

Эмил Золяның «Экспериментал роман»ында натурализмнің теориясы ислең шығылды, оның эстетикалық принциптери өз көринисин тапты. Золяның натурализм бойынша теориялық тенденциялары тийкарынан үш бағдарда болды: **бириншиден**, сөз шебери реал фактлерди сүүретлегенде хәр кандай бахалау категорияларынан бас тартыуы, хешкимнің тәрәпинде болмауы, абсолют объективизмди сақлауы; **екиншиден**, «қадаған етилген» темаларға нәзерди қаратыуы, сөз усталары патологияны (денедеги кеселликти үйренетуғын илим – Б.Г.) үсүк-түсүгине шекем шарлап шығыуы зарур, яғный олар пьеса хәм романға кең жол ашып беріулери тийис, (Золя, оннан кейин басқа жазыушылар да толып атырған клиникалық изертлеулер жазды); **үшиншиден**, адамзат жәмийетининг тарийхына бәринен бурын физиологиялық процесс тәризинде карау хәм оны искусствода солай сүүретлеу талап етилди. Сонлықтан жазыушыларды нәсилге тартыушылық проблемасы айрықша қызықтырды. Физиология, патология, нәсилге тартыушылық темалары Золяның «Ругонлар-Маккарлар» шығармасында кең панорамалы сүүретлениуине ийе болды.

Француз натуралист – жазыушысы Золяның «Ругонлар – Маккарлар» роман эпопеясы «Ругонлар хәмелдарлығы» (1871), «Олжа» (1871), «Париж курсағы» (1873), «Уллы дәрежелі Эжен Ругон» (1876), «Дузақ» (1877), «Нана» (1880), «Қатыуаш» (1882), «Хаял бахыты» (1883), «Жерминал» (1885), «Жер», «Адам хайуан» (1890), «Пуллар» (1895), «Қыйралыуы» (1892) «Доктор Паскал» (1893) деп аталған он төрт китаптан ибарат. Бул романлар сериясында Золя Плассана қаласындағы тамарқашы дийқанның руұхый жеңилтек қызы Аделаида Фуктың некелі күйеуи дийқан Ругоннан хәм контрабандист, мәскүнем Маккар менен бузыклық байланысларынан дүньяға келген урнақлары сүүретленеди.

Золяның бул эпопеясында бир үйдің төрт әуладының тарихы сөз етиледі, оның ағзалары бәрше өзгешеликлерде де түп-тийкарында туқымында бар инстинктерди сақлайды хәм улыўма нәсилден өткен кеселликлер менен байланыслы. Ругонлар туқымының ағзалары байлық хәм ҳүкметти ийелейди, министрлер хәм финансистлер болып жетилеседи: Маккарлар туқымының ағзалары — өнерментлер, рабочийлар, дийқанлар — олар мәскүнемлер, бузақылар хәм геллесерлер болып шығады. Золя «Доктор Паскал» деп аталған соңғы китабында «Ругонлар — Маккарлар» роман эпопеясындағы персонаждардың туысқанлық байланысларының генеалогиялық шежире — терегиниң сүүретин сызған.

Биологизмге жантасыў, эротикалық стихияға көп орын ажыратыўлары, турмыстың ипласлықларын сүүретлеўге бейимлилик усаған кемшиликлерине карамастан Золя пүтин бир дәуирдин реалистлик картинасын сызған уллы сөз шебери болып дүнья әдебияты тарихында қалды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987.
2. Зарубежная литература XX века (1871-1917). Москва. «Просвещение», 1979.
3. Зарубежная литература. Москва. «Просвещение», 1977.

РЕАЛИЗМ

Жобасы:

1. XVIII әсирдин соңы XIX әсирдин биринши ярымында Батыс Европадағы сиясий-экономикалық жағдайлар туўралы
2. Турмысты көркем сүүретлеўдин жаңа принциплери
3. әдебиятта реализм туўралы түсиниклердин найда болыў, қәлишлесіў жағдайлары
4. Критикалық реализм

Тарихый—әдәбий дереклердин көрсетиўинше, Европа әдебиятында романтизм дәуиринен сон критикалық реализм дәуири басланды. Бир қатар әдебиятшы-теоретиклердин жазыўынша, «романтизм» (романтика) сентиментализм сыяқлы көркем шығармалардың айрықша бир пафосы, ал, реализм болса, басқа бир

нәрсе, оны «турмысты көркем сәулелендириудің принциби» деп атау мүмкін хәм олардың пикиринше, XIX әсирдің екінши шерегине шекем әдебиятта турмысты реалистлик сәулелендириу жоқ еди. Сентименталлық хәм романтикалық ағымлар пафосы бойынша бәркулла реализмнен өзгеше болды. «1830-жылларға шекем жазыушы хәм сыншыларда көркем реализм тууралы түсиниклер еле жоқ еди. Кейнала ол қәлиплесип ғана шекленбеди, ал дәретиушиликтиң жаңа программаласқан принцибине айналды».¹ Реализм әдебиятта өз-өзинен пайда болмады. Оның дүньяға келиуи ушын қандай да бир идеялық тийкар зәрүр болды, жазыушының идеологиялық дүньятанымында қандай да бир жаңаша өзгерислер пайда болыуы керек еди.

Англияның жәмийетлик өмиріндеги жоқарыға умтылған социаллық өсиушиликлер, Францияның жәмийетлик турмысындағы және де тереңирек тамыр урған күшли сиясий аударыспақлар өз уақтында әдебияттың сентиментал хәм романтикалық ағымларында өзиниң жанлы сүүретлениуин тапты. Сол дәуирдеги алдыңғы Европа еллериниң жәмийетлик турмысындағы кескин бурьылыслар хәр қыйлы елдердеги алдыңғы жәмийетлик сана ушын әхмийетке ийе болды. Олар тарийхый пикирлеу уқыпшылығы — историзмди жүзеге асырды.

Англия хәм Франция турмысындағы революциялық сыпаттағы өзгерислер заманының алдыңғы ақыл-ой ийелерине жәмийетлик өмир «иләхий себеплер», я болмаса атаклы хәм жоқары лауазымдағы тулғалардың идеялары хәм қәлеуи бойынша иске аспайтуғының, ал олар хәр қандай миллеттин тарийхый дәуиріндеги хәр қыйлы социаллық күшлердің соқлығысыулары нәтийжесинде жүзеге асатуғындығын уқтырды. Хәр дәуир халқының миллий турмысындағы тарийхый қайталанбас өзине тән дүзилесин, оның қатламларындағы хәм хәр түрли жәмийетлик қатламлар арасындағы қатнаслар атмосферасын көре билиу, дәуирдің миллий-тарийхый руухын аңлап сезиу тек ғана жәмийетлик турмыс тууралы билимге ийе болыу деген сөз емес, ол — «тарийхый сезимге де» ийе болыу деген гәп.

«Реализм» деген терминге түсиниклеме бериуге дәслепки умтылыулар әйемги дәуирлерде Аристотельдің «мимесис» (тәбиятқа еликлеу) теориясынан басланады десек те болады. «Тәбиятқа еликлеу»ди талап етиу соңынала Оянуу дәуири ойшылларының теориялық көзқарасына айланды. Искусстводағы шынлық түсиниги келеси дәуирлерде ағартыушы данышпанлардың мийнетлеринде қолланыла баслады. Г.Э.Лессинг хәм Д.Дидро «еликлеу» теориясын

¹ Поспелов Г.Н. Теория литературы. Москва, «Высшая школа», 1978, с. 154.

«еркин еликлеу» хэм «манералар», шынлықтың автор идеальна бағындырылығуы деген түсиниклер менен және де тереңдестирди. Солай болса да реализм бойынша пүгин халындағы хэм дара-дара жағдайдағы түсиниклер XIX әсирдің соңы XX әсирдің басында қәлиплесе баслады, «реализм» деген терминнің өзи пайда болды. Дәслеп ол улығума эстетикалық әхмийетке ийе болған. Ф.Шиллер өз мийнетлеринде бир-бирине сәйкес келмейтуғын қарама-қарсы «реал» хэм «идеал» деген терминлерди қолланған.

Россияда реализмнің эстетикалық концепциясы А.С. Пушкиннің критикалық аңдатпаларында-ақ қәлиплесе баслағанын көремиз. Реализм теориясына В.Г.Белинский салмақлы үлес қосты. Дүнья поэзиясының хэм орыс әдебиятының эволюциясын дыққат пенен бақлап барған критик узақ дауам еткен түреслерде тастыйықланған «реал» искусствоның орыс әдебиятында тууышығуын Гогол дәретийүшилиги менен байланыстырып үйрениўге умтылды. Белинский де, Чернышевский де «реализм» деген терминди қолланбаған. «Реал критика» принципін ұсынған Н.А.Добролюбов «реализм» терминин Пушкин хэм И.С.Никитиннің поэзиясын анализлегенде ислеткен, лекин шығарманың жазылығу ұсылындағы әхмийетине емес, ал өмирди аңлау мәнисинде «турмыслық реализм» деген мағанада пайдаланған. Биринши болып бул терминди Тургенев хэм Гончаров дәретийүшилигиндеги улығума өзгешеликлер хэм ұсылларды анықлауды мақсет еткен П.В.Анненков «Өткен жылдағы орыс әдебияты туўралы мағлыўмат» (1849) деп аталған мақаласында ишимий айналысқа түсирген. Бирак, 1860-жылларда ғана ол улығумалық пайдаланыў дәрежесине жетисти.

XIX әсирдің биринши ярымында Россия хэм Европада реалистлик кубылыстың мәнисин аңлатыўда «романтизм» термини жийи қолланылған. Бул терминлердің өз шегараларына ийе болығуы XIX әсирдің еккинши ярымына, яғный француз жазыўшылары Ж.Шанфлери (1821-1889) хэм Л.Э.Дюрантидің (1833-1880) теориялық декларацияларынан басланады. Олар реализмнің принциплерин дәслеп «Реализм» (1857) деп аталған топламда, буннан кейин «Реализм» (1856-1857) деген атамадағы журналда жәриялап тастыйықлады. Сондай-ақ, реализмнің негизги теориялық мәселелери пүткил XIX әсир дауамында жазыўшылар хэм критиклер тәрепинен ислеп шығьды. Стендал, Бальзак, Флобер, Гогол, Тургенев, Толстой, Достоевский көзқараслары өзлеринің шығармалары сыяқлы реализм концепцияларының қәлиплесиўинде әхмийетли хызмет атқарды.

XIX әсирдің 50-жылларында француз жазыўшысы

Шанфлеридин этирапына демократиялық кейпийтгағы бир топар әдебиятшылар хәм художниклер жәмлесип әдебий дөгерек дүзеди. Бул дөгеректиң ағзалары сол жыллардағы «тетик пикир мектеби» не хәм романтизмге өзлерин қарсы кояды. Шанфлеридин негизги исми — Жюль Юссон. Ол Гогол, Тургенев, Диккенс, Теккерей хәм Шарлотта Бронтени пикирлеслерим деп есаплады. Ол Бальзак дәретийшилигин жоқары бағалады. Деген менен Шанфлеридин эстетикалық теориясы сол белгили реалистлердин искусствосынан әдеуир алыста еди. Шанфлери художниктиң поэтикалық форма хәм стилдин сулыўлығы, көркем фантазия хәм көркем аңлау усаған уғымларын бийкарлайды, оларда жалған хәм жасалмалылық бар деп пикир жүритти. Шанфлери «әнгөдекликти» хәм «шыншылықты» бәринен жоқары қойып бағалады. Шанфлери жазыўшы-реалистлерден романтиклерге тән болған тарийхий темалар менен шүғыллануудан бас тартыўды талап етти. Шанфлеридин пикиринше жазыўшы-реалист, хәзирги турмысты сүүретлеуге ғана өз дыққатын қаратыўы тийис еди. Бундай болыўы ушын жазыўшы турмыслық материалларды жыйнаўда хәм үйрениуде күтә үлкен жұмысларды орынлауы зәрүр болады. Сондай-ақ, ол объектив болыўы, яғный хәр қандай тенденциялардан пүткиллей ғәрезсиз болыўы керек. Объективликтеги бундай түсиник Шанфлериди өзи қарсы гүрескен «таза искусство» теориясына қандай да бир өлшемде жақынластырды, хәм соның менен бирге натурализм эстетикасының дүньяға келиўине жағдай-шараят жаратып берди.

XX әсир шет ел әдебиятануы реализм мәселеси этирапында талас-тартысларға толы көзқарасларын билдиргенлиги мәлим. **Европаның көпшилик алымлары турмысты реалистлик қайта дәретийди қыяллы пийет деп есаплайды.** Батыс Европада реализмнің «гөнергенлиги» тууралы тастыйықлаулар аз болмаса да, соның менен қатар реализм концепциясына унамлы көзқараслар да көплен ушырасады. Реализмнің мүмкиншиликлерин түсиндириуде хәдден тыс асырып тәрийплеушиликлер де ушырасты. Реализмнің көркемлик күши XX әсир әдебиятының модернизм ағымының сүүретлеу мүмкиншиликлери менен салыстырылып баҳаланылды. әдебиятшы-теоретик Р.Гароди реализмди «шексиз, жағасыз реализм» деп тәрийпледі. Усындай тартыслардың барысында **«реализм», «критикалық реализм», «социалистлик реализм»** деген түсиниклер хәр қыйлы дәрежеде түсинилди я болмаса хәр түрли гүманлы пикирлерди пайда етти. Батыс Европадағы хәр бир теоретик яки белгили сөз шебери бул уғымларға өзлериниң көзқараслар дүньясында турып жууап берди. Инсанның қоршаған дүньяны хәм өзін-өзи аңлауда шынлықты билиуге болған қызығыўшылығы азаймайды, керисинше

арта береді, сондықтан да хақықатлықты сүүретлеуші әдебиетке талабы да жоқарылап барабереді. Көпшілік илимпазлар арасында реализм өзіне тән болған сүүретлеу хәм баянлау бирліклерин таңлаудағы еркинликте, сондай-ак, ХХ әсирде белгилі дәрежеде рауажланған, дүнья әдебиатында ислеп шығылған хәр қыйлы форма хәм дәстүрлерди өзлестирип алыудағы уқыпшылығын, хәр түрлі әдебиі ағымлар арасында өзін-өзі сақлап қалыу турақшылығын тәмийнлейди, деген көзқараслар бар. Белгилі орыс әдебиетшы - теоретиги Д.С.Лихачев былай деп жазды: «Реализмде индивидуал стиллер айрықша әхмийетке ийе болғанлықтан, реализмнің баска стиллер хәм жөнелислерге орын босатып бериуі минимум дәрежеге шекем азаяды. Реализмде жанаға болған талап реализмнің өзиниң ишинде – жанаша индивидуал стиллерде қанаатландырылады».³⁵

Кенес хуқимети дәуиринде коммунистлик идеологияның сиясий шегарасынан алыслап кете алмаған көпшілик алымлар усындай көзқарасларда болды хәм реализмнің усындай рауажлануы мүмкиншилиги реализмнің хәр түрлі формаларда өсип-өркенлеуине кең даңғыл жол ашып береді, деген исенимге садық болды.

Критикалық реализм. әдебиетшы теоретиклердин пикиринше ХІХ әсирдин 30-40-жылларында Англия әдебиатында критикалық реализм жөнелиси жетекшилик етті. 40-жыллардың екінши ярымында ол өзиниң гүллениуі шыңына жетти. 30-40-жылларда критикалық реализм ўәкиллери жазыушылар Диккенс, Теккерей, апалы-синдили Бронтелер, Гаскелл, шайырлар Джонс, Линтон хәм Масси деретиушилиги Англия жәмийетшилигиниң айрықша дыққатында турды.

XVIII әсирдин соңында Англия аўыр санаатында үлкен бурылыслар болды, өним ислеп шығарыуы бурын көрилмеген дәрежеде рауажланды. Буржуазиялық реформалар Англия өндирис орайларынын қудиретин және де асырды. Англия бул дәуирде халықаралық майданда беккем хәм күшли позицияға ийе болды, 1846-1847-жылларда, әсиресе, 1848-жылғы Европа революциясы қарсанында Англиядағы сиясий атмосфера күтә кескинлеседи. 40-жыллардың екінши ярымында Англия әдебиатында бир топар шайырлар хәм публицистлер өз деретиушилиги менен айқын көринеди. Елдеги социаллық гүрес өзиниң ең бийик шоққысына шығады. Рабочийлардың мәшин жырлаушы, халықтың көпшілик массасын өз тәрәпине тартқан, сол жыллардағы Англиядағы жәмийетлик турмысқа өз тәсирин тийгизген чартистлер хәрәкети хәм чартистлик

³⁵ Лихачев Д.С. Будущее литературы как предмет изучения. «Новый мир», 1969, №9, с. 182.

көзқарастағы шайырлар қатламы қәлиплести. Бул дәуірде критикалық реализм жөнелисиниң ең жақсы шығармалары дүньяға келди. Критикалық реализм ўәкиллери жәмийетлик турмыстағы унамсыз кубылысларды аяўсыз сынап-минеди. Хәр бир инсанды саналы болыўға хәм аяўсыз гүреслерде халықтың түрли қатламларын биригиўге шақырады. **Критикалық реализм жөнелисиндеги шайырлар раўажлануў жолына түскен буржуазиялық жәмийет инсанның қутқарыўшысы емес, ал апатқа ийтермелеўшиси деп сүүретледи:**

Хеш ким хеш ўақ қолын созбайды саған, **интермед**
Өзин алға умтыл!-қаласаң аман. — **заинмед**

деп жазды Эрнест Джонс.

XIX әсирдиң 40-жылларында Диккенстин «Домби хәм улы», Теккерейдиң «Ярмарка кербазлығы», Шарлотта Бронтедиң «Джен Эйр», «Шерли», Элизабет Гаскелдиң «Мэри Бартон» романлары жарыққа шықты. Бул шығармалардың бәршесинде де халық қатламының көңил күйи сүүретленди. Англия критикалық реалистлери деретиўшилиги қасарысқан идеологиялық гүреслер жағдайында раўажланды. Бельгии теоретиклер Бентам, Мальтус, Милл, Маколей буржуазиялық либерализмниң байрағын көтерди, капиталистлик цивилизацияны мақтады. Бентамның утилитарлық (тек пайда жағын гөзлеўшилик) теориясы эгоизмди хәм жеке меншикке сыйыныўшылықты нәсиятлады.

Буржуазиялық тәртипти өзиниң публицистикалық деретпелеринде XIX әсирдиң 30-жылларында **Томас Карлейл** (1795-1881) критикалады. Карлейлдиң бул сынап-минеўи феодаллық социализм түсиниклеринен келип шыққан. Ол өз публицистикасында енди келмеске кеткен феодаллық-патриархаллық турмыс қәлибин қайтадан қурыўға шақырды. Жазыўшы хәм философ, тарийхши хәм критик, аўдармашы Карлейл буржуазиялық көзқарасларды улыўма инсаниятқа қарсы деп түсинди. Ол романтикалық идеаллардың қорғаўшысы болды. Карлейлдиң эстетикалық идеалы — шынлықтың, жақсылықтың хәм гөззаллықтың бирлиги. Тәбиятта не нәрсе хақыйкатлық болса, сол гөззал деп түсиндирди ол. Карлейл жазыўшы искерлигиниң мәнилилигин хақыйкатлыққа хызмет етиўинде хәм шынлықты қорғаўында көрди.

XIX әсир инглиз әдебиятының критикалық реализм ўәкиллери өзлериниң деретиўшилигинде өзи жасап турған заман жәмийетиниң турмысын хәр тәрәпке сүүретледи, типик жағдайлардағы типик характерлерди хақыйкатлық көзқарасынан көркем бахалаўға умтылды.

Олар өз дәрәптәлериндә тек буржуазиялық-аристократиялық орталықты ғана емес, ал хәкимиятқа ғана пайда келтирип турған нызамлар хәм тәртишләр дүзимин де критикалады, олардың үстинен күлди.

Критикалық реализм жөнәлисиндеги жазыушылар буржуазиялық искерликке әпиуайы адамлардың мәртлигин, мийнет сүйгишлигин хәм әдеп-иқрам тазалығын қарсы қойды.

Өзи жасап турған замандағы жәмийәтлик дүзиминиң унамсыз қубылысларын сынап-минеп суўретлеў, хәқыйқатлықты сәўлелендириў **Чарлз Диккенстиң** (1812-1870) «Оливер Твисттиң басынан кеширгенлери», «Салқын үй», «Аўыр пайытлар» романларында жоқары басқышларға көтерилди. Диккенс қахарманларының образын дәретиў процесинде олардың (әсиресе «Оливер Твисттиң басынан кеширгенлери» романында) «кепингедайы жарлылығын хәм жарымжан майышлығын», «олар қандай болса тап сол халында суўретлеўди», қатаң хәқыйқатлықты көрсетиўди өз китапларының алдына ўазыйпа етип қойды. Ол хәр қандай асыра бояп көрсетиўлерге урыныўларды «романтика» деп есаплады. Диккенстиң қахарманларының характери хәқыйқый «жағдайларға» байланыслы дәретилди.

Англияға салыстырғанда еле де кең көлемде ен жайған Франциядағы социаллық әззилеў тарийхый процесстиң нызамлылығын тек ғана теоретиклердиң алдында емес, ал ойшыл жазыушылардың алдында да ашып таслады. XIX әсирдиң 30-жылларында реализм, әсиресе, **Бальзак** хәм **Стендал** дәретиўшилигинде күшли раўажланыўын табады.

Келип шығыў теги бойынша дворянлар қатламынан шыққан интеллигент, идеологиялық дүньятанымы бойынша демократ, жәмийәтлик исеними бойынша 1820-жылы либерал болған, бирақ 1830-жылғы халық массасының революциялық активлигинен корққан Бальзак легитимизм (нызамлы хәкимиятты мойынлаў) позициясына өтті. Солай болса да антропологияға бирқанша бейим болған ол күтә өткир социаллық критикалық пикирлерге ийе болды хәм «жәмийәт инсаннан жасалады... тиришлик әлеминде олар қанша болса, соншалық хәрқыйлы түрлери де болады»¹, деп тастыйықлайды. «әдебият дегенимиз, - деп жазды ол, - жәмийәттиң келбети. Бул хәқыйқатлық... халықтың хәм поэзияның тарийхын терен үйрениўдиң, ақылдың бақлаўының нәтийжеси болады». Бальзактың

¹ Бальзак О. Предисловие к «Человеческой комедии». Собр. соч. т.1., Москва, 1962, с. 28.

«Инсан комедиясы» шығармасы дүнья әдебиеттануы тарихында сол дәуірдеги француз жәмийетшилигиниң тарихы деген баға алды.

Ал, Россияда болса 1820-1830-жылларда Франциядағыдай дүньяны дүрликтирген жәмийетлик-сиясий уақыялар болмады, сонлықтан алдыңғы ой ийелеринде пикирлеу тарихыйлығы Франциядағыдай жигерли түске ийе емес еди. Бул нәрсе әдебий дәретиушиликтеги реализм мәселесине де тийисли. Орыс әдебиетшы - теоретиги Г.Н.Поспеловтың көзқарасынша, «Солай болса да, англиз хәм француз әдебиаты хәм критикасының табысларына сүйенген гений Пушкинде реализм дәретиушилигине өтиу оларға салыстырғанда ертерек жүзеге асырылды».¹ Поспелов 1823-жылы жазылып басланған Пушкинниң «Евгений Онегин» романын реалистлик сыпаты бойынша Бальзактың «Шуанлар» (1829) хәм Диккенстиң «Оливер Твисттиң басынан кеширгенлери» (1838) романларынан жоқары қояды.

Көркем шығармада турмыс ҳақыйқатлығын реал сүүретлеу мәселесинде Пушкинге Грибоедов («Ақылдан ууайым» комедиясы) хәм Крылов (көпшилик тымсалларында) көзқараслары жақын болды. Бирақ олар екеуи де критикалық реализмге классицизм дәстүрлериниң тосқынлықларын басып өтип келди. Грибоедов өз комедиясында дворянлықтың ишиндеги оғада қурамалы идеялық конфликтлерди ашып таслайды, мекан хәм уақыт «бирлигиниң» оғада тар сюжетлик шегараланыуларында оны жыйнақлы өтип береді. Пушкин болса өз романында бәрше абстракт шеклениулерден қол үзеді, бас қахарман характериниң рауажланыуына кең жазық жол ашып береді, биринши бабында протестантлық (католик дининен айырылып шыққан христианлық дин) гүманшылықты хәм мизантропияны—инсанды жақтырмаушылықты, соңғы бабында жәмийетлик жалғызланыуды сүүретлейди. Пушкин «Борис Годунов» (1830) шығармасына кирис сөзинде яғнай драматургияға тийисли ойларының биринде реализмниң анықламасына уқсас бир пикирге келди. «Нийетлердиң ҳақыйқатлығын, - деп жазды ол, - алдын ала болжанылған сезимлердиң шынлыққа уқсаллығын — бизиң ақылымыз, мине, драматургия жазыушысынан усыларды талап етеди».²

«1843-жылдағы орыс әдебиаты» деп аталған мақаласында Белинский реализмниң мазмуны туўралы Пушкинге, Бальзак хәм Диккенске салыстырғанда анығырақ түсиник берген. Бул мақаласында ол батыс европа хәм орыс әдебиатындағы критикалық реализмниң үлкен табысларына, әсиресе, Гогол дәретиушилигине

¹ Поспелов Г.Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1978, с. 159.

² Пушкин — критик. Москва — Ленинград, 1934. с. 22

дыққат аударарды. Ол Гогол шығармаларын XVIII әсір орыс классицизмнің дидактикалық сатирасына қарсы қойды. Белинскийдің пикирінше, сол дәуірдің сатирик жазыушылары «анау яки мынау индивидуал тулғаға тийісли болған адамлардың кемшиліклерине хәм өззи таманларына қарамаған» хәм «анау яки мынау тулғанын хал жағдайын баспасөзлер қозғастыра алмаған», яғный жазыушылар жәмийеттің төменгі қатламын кураушы адамлардың нуқсанларын ғана сүүретлеген, ал жоқары қатламдағылар туұралы шынлықты айтыу мүмкиншилигине ийе бөлмаған.

Сондай-ақ, Белинский жеке адам хәм жәмийет арасындағы байланысты анықлайды. «Жәмийет-деп жазады ол, - хақыйкый бир нәрсе, лекин оны көз алдыға келтирип болмайды... оның мазмұнын минез-қулықлар, үрдис-дәстүрлер, түсиниклер, қатнаслар хәм т.б. курайды. Жәмийетте жасаушы адам оған пикирлей алатуғын инсан хәм ис-хәрекетлер қыла алатуғын тулға образлары сыпатында фәрезли болады». Белинскийдің көрсетуінен Гогол хәм оның тәрелттарлары «бул әпиуайы шынлықты... түсинбеуи мүмкин емес, хәм сонлықтан, инсанды сүүретлей отырып, олар не ушын ол сондай яки сондай емес, себеплерин терең түсиниүте умтылады.»¹

Ол дәретіушиликтеги усындай өзгешеликтерди белгилеу ушын еле сол терминди хешқандай қолланбастан-ақ, мағанасы бойынша көркем әдебияттағы характерлердің жаңадан дәретилген «реаллығы» туұралы көзқарасларын билдирген еди. Деген менен ол көп уақыт өтпей-ақ әдебий шығармалардың бундай өзгешеликтерин «натурализм» деп атай баслаған. Бул терминди Белинский соңынала көркем дәретіушиликтеги жоқары жетискенликті белгилеу мәнісінде пайдаланған. 1840-жылларда «натурализм» Белинский тәрелпинен ислеп шығылған жаңа әдебий ағымның тийкарғы программалық принципине айналды.

1850-жыллардың екінши ярымында Белинскийдің әдебият туұралы көзқараслары Чернышевскийдің хәм Добролюбовтың реалисттик дәретіушилик бойынша жәрияланған теориялық түсиник беріулеринде дауам еттирилди. Бирақ усы дәуирге келип бир идеялық-әстетикалық көзқарастағы натуралисттик мектеп әтиралына жәмлескен жазыушылардың уйымы тарқап кетти. Усыған байланыслы «натурализм» деген терминнің қолланылыуы да тоқтады. Оның орнына инглиз хәм француз әдебиятларынан өзлестирілген сол терминнің мәнісин аңлатыушы «реализм», «критикалық реализм» деген атамалар кирип келди.

¹ Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. Т.8. Москва, 1955, с. 85.

Реалистлик дөретиушлик тууралы демократияшыл критиклердин көзкараслары 1840-1880-жыллардагы орыс әдебиятына күшли тәсир жасады. Олардың теориялық пикирлери «натуралистлик мектеп» дәстүрин дауам еткен Некрасов, Щедрин, Г.Успенскийдин гана емес, ал бул дәстүрлерден өзлерин алышак койган Тургенев, Гончаров, Островский, Достоевский, Л.Толстой усаган жазыушылардың дөретиушилигинде де өзиниң өшпес изин қалдырды. Дүньялық әхмийетке ийе болған орыс реализминиң гүллениу дәуири кирип келе баслады.

Социалистлик реализм. Социалистлик реализмниң дәслепки тенденциялары XIX әсирдин екинши ярымында Англияның революцияшыл-пролетарлық әдебиятында, чартистлер хәрекети поэзиясында, Э.Ч.Джонс дөретиушилигинде, Германияда Г.Гервег, Ф.Фрейлиграт поэзиясында, Францияда Париж коммунасы әдебиятында, Э.Потьенин «Интернационал»ында көринди. Гейпара теоретик алымлардың көрсетиуинше, XIX әсирдин соңы XX әсирдин басында Россия, Польша, Болгария хәм басқа да елдерде пролетариат әдебияты күшли дәрежеде рауажланады. «1880-жылларда-ақ илимий социализм концепциясын меңгерип алған орыстың алдыңғы демократиялық интеллигенциясы анагурлым дәрежеде шөлкемлескен рабочийлар классы санасына социализм түсинигин беккем орналастырыуға еристи. XIX әсирдин ақырында Россияда хәм пүткил дүньяда әдебияттың жаңа басқышы социалистлик әдебият рауажлануу жолын баслады».¹ Бул жаңа жөнелистеги әдебияттың концепциясын қоллап-қууатлаушылар оны «метод» деп те тастыйықлады. «Көркем метод сыпатында социалистлик реализм XX әсирдин басында М.Горькийдин, сондай-ақ, анау яки мынау дәрежеде М.М.Коцюбинскийдин, Я.Райнстин, А.Акопянның, И.И.Евдошвилидин хәм басқалардың дөретиушилигинде қәлишлести».²

XIX әсирдин ақырында Россияда революцияшыл рабочий классың сиясий хәрекетлери пайда болды, оны басқарушы хәм шөлкемлестириуши социал-демократиялық партия дүзилди. Олар оппортунистлик тенденцияларға қарсы үзликсиз гүрес алып барды. 1905-жылдагы революциялық хәрекет, биринши жер жүзилик урыс патшаның жеке бийлигиндеги дворянлық мәмлекеттиң толық ыдырағанлығын, елди басқаруға күши жетпейтуғынын көрсетти. Соның менен бирге дворянлық-бюрократлық қатлам менен тығыз байланыслы болған орыс сауда өндирисиниң консервативлиги

¹ Пospelов Г.Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1978, с. 310.

² Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987, с. 414.

хәм хәдден тысқары дәрежедеги саясий дәрмансызлығы көзге көринип қалды. Усыған хәм басқа да толып атырған экономикалық, социаллық мәселелерге байланыслы Россияның алдыңғы ой ийелери де помещиклик хәм буржуазиялық хукиметти жоқ етип, оның орнына жаңадан социалистлик мәмлөкет қурыу керек деген көзқараслар рауажланды.

Булардың барлығы да орыс әдебияты рауажланыудың жаңаша басқышына өтиуи үшін хақықый тийкар болды. Орыс әдебиятшы теоретиклери М.Горькийди социалистлик реализмнің тийкарын салыушы деп бахалады. Горькийден соң бир қатар еллерде А.Барбюс, М.Андерсен-Нексье, Джон Рид қусаған жазыушылар дөретиушлигинде жәмийетлик уақыяларды хәм социалистлик дуньятанымды сүүретлеуди реалистлик усыл белгилери пайда бола баслады. Россиядағы мәмлөкетлик аударыспақтан соң дуньяның бирқанша еллеринде, мәселен, Болгария, Германия, Польша, Франция, Чехославакия хәм тағы басқаларда социалистлик әдебиат ағымы қәлиплесе баслайды. Россиядағы жаңа дүзим әдебиятын жоқары бахалаған социалистлик реализм концепциясы теоретиклери дунья әдебиятларын бирлестириуши функцияны совет әдебияты атқармақта, социалистлик реализм дунья әдебиятындағы нызамлы қубылыс, ол СССР да метод болып қәлиплести деп нәсиятлады. Ал белгили теоретик Г.Н.Поспелов болса бул жаңаша әдебиатты метод сыпатында емес, ағым тәризинде түсиндиреди. «1890-жыллардың соңында орыс сөз өнеринде социал-демократиялық хәрөкетлердин, революцияшыл рабочийлардың идеялық мәшлерин хәм идеалларын сәүлелендирген хәм буннан кейинирек «социалистлик реализм әдебияты» деп аталған әдебий ағым пайда болды хәм әсте-ақырын күшке мине баслады. А.М.Горький, оннан кейин А.С.Серафимович, Д.Бедный хәм басқа жазыушылар бул ағымның баслаушылары болды... Октябрь революциясынан соң социалистлик реализм әдебияты кем-кемнен совет әдебиятының белгили хәм жетекши ағымына айналды. Оның дөретиушлик қурамына хәр қыйлы ә7ладтың бәри жаңаша хәм жаңа талантлары келип қуйыла баслады».¹

Екинши жер жүзилдик урыстан соң (1939-1945), әсиресе, дуньяның бир қанша еллеринде социалистлик дүзим орнаған соң социалистлик реализм тууралы түсиник және де бекемленди. Кеңес хукиметинин саясий көзқарасларына тиккелей гәрезли болған әдебиатшылары социалистлик реализмди дунья әдебиятының жетекшиси, рауажланған метод, деп тастыйықлауға урынды. Қарапухара, әпиуайы мийнет адамының турмысын сүүретлеуде әдебиатшылар

¹ Поспелов Г.Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1978, с. 311-312.

А.М.Горький, В.В.Маяковский, М.А.Шолохов, театр искерлери К.С.Станиславский, В.Э.Мейерхольд, киноматографлар С.М.Эйзенштейн, В.И.Пудовкин, А.П.Довженко, композитор-музыкантлар С.С.Прокофьев, Д.Д.Шостакович, художник-живописьшилер Б.В.Иогансон, А.А.Дейнек, Б.И.Пророков, П.Д.Корин, Р.Гуттузо, скульпторлар С.Е.Коненков, В.И.Мухина, драматурглер Б.Брехт, В.В.Вишневскийлер хэм т.б. айрыкша дөретиушилик жетискенликлерге еристи.

«Социалистик реализм» деген терминнин өзи биринши рет 1932-жылы «Литературная газета»ның 23-май санында көринди. Оның пайда болууы әдебиат тарауындағы философиялык категорияларды механикалык көширмелеген РАППшылардын (Российская ассоциация пролетарских писателей) тезисине қарсы туруу, совет әдебиятының көркемлик раўажланыуының тийкаргы жөнелислерин аныклау зәрүрлигине байланыслы болды.

1928-жылдың 30-апрелинен 8-майына шекем Москвада Пүткил аўқамлык пролетариат жазыушыларының I-сьезди болып өтти, бунда барлык миллий әдебиатлардағы шөлкемлер қайта дузилип шығылды хэм ВОАППқа (Всесоюзное объединение ассоциаций пролетарских писателей) бирлестирилди. Бул бирлескен шөлкемнин басшылык топарында РАПП турды. Съезде Авербах, А.В.Луначарский критика бойынша шығып сөйледи, Серафимович, оннан кейин «Пролетариат әдебиятының өрели жолы» деген темада Фадеев, Либединский «Көркем пиаatforma туўралы», Ермилов хэм Суторин «Пролетариат әдебияты хэм миллий мәселе» деген темаларда баянатлар жасады. Азербайжаннан С.Рустам, Грузиядан Б.Буачидзе, Украинадан И.Ле менен И.Микитенко хэм басқалар сөзге шықты. Ермилов хэм Либединскийлердин шығып сөйлеулеринде бир тәрептемелик жетекшилик етти. РАППшылар «хәр қандай нықаплардың хэммесин жулып алып таслау» керек деген шақырықларды баслама етип алды. Олар XIX әсир жазыушысы Толстойдан «психологиялык реализмди» үйрениу керек деп шаўқым салды, ал романтизмге болса унамсыз көзқараста болды. Хәттеки, Фадеев «Жоқ болсын Шиллер!» деген сүренди тартынбастан айтты. 1931-жылдан «РАПП» деген атамадағы жаңа журнал шыға баслады. Бул журналда сиясий жарнақ қыстырылған, вулгар социологизм тенденциялары баян етилген әдебий теориялык хэм критикалык мақалалар жәрияланды. 1932-жылы ВОАПП хэм РАПП тарқатылды, 1934-жылы СССР Жазыушылар аўқамы дузилди.

Бул дәуирде жазыушылар А.М.Горький, В.В.Маяковский, А.Н.Толстой, А.А.Фадеев хэм критиклер А.В.Луначарский,

А.К.Воровскийлер тәрәпинен реалистлик әдебияттың көркемлик өзгешелигин, пролетариат реализмин, оның тенденциялылығын, монументаллығын, турмышанлығын аныклап берүүге, реализм менен романтизмнің тығыз байланыслылығын дәлиллеүүге умтылыулар күшли болды. Жазыушылардың пүткил аўқамлық 1-сьездинде Горький социалистлик реализмди гуманистлик идеяларды жүзеге асырыўға бағдарланған дәретиўшилик программа ҳаққында метод деп жәриялады. әдебияттағы социалистлик реализм методы туўралы көзқарас бурынғы кеңес ҳүкимети дәуиринде ХХ әсирдин 90-жылларына шекем әмир сүрип келди. Коммунистлик идеология диктаторлық еткен СССР дүзими тарқалып миллий республикалар өз ғәрәсизлигине ерискен ең дәсленки жыллардан баслап-ақ «социалистлик реализм метод»ы туўралы гүманлы көзқараслар күшейип кетти. Бир топар әдебиятшылар әдебияттағы бул кубышысты әдебий ағым деп есапласа, гейпаралары әдебий жөнелис деп бахаламакта. Ал, базыбир әдебиятшы-алымлар әдебиятта метод больуы мүмкин емес, сентиментализм, романтизм, модернизм сыяклы реализм де әдебий ағым, критикалық реализм хәм социалистлик реализм оның еки түрли жөнелиси деген көзқарасларды куўатлайды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бальзак О. Предисловие к «Человеческой комедии». Собр. соч. т.1. Москва. 1962.
2. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. Т.8. Москва. 1955.
3. Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987.
4. Лихачев Д.С. Будущее литературы как предмет изучения. «Новый мир», 1969.
5. Пospelов Г.Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1978.
6. Пушкин – критик. Москва – Ленинград, 1934.

МОДЕРНИЗМ

Жобасы:

1. Модернизм ағымы хәм оның тарийхий тийкарлары
2. Символизм модернизмнің бир жөнелиси сыпатында
3. Француз символистлери. Артюр Рембо
4. Орыс символистлери. Александр Блок
5. Футуризм туўралы түсиник. Велимир Хлебников
6. Сюрреалистлик жөнелис
7. Экзистенциализм

Модернизм (французша *modern* – жаңаша, заманагөй) XIX әсир ақыры, XX әсир әдебияты хәм искусствосындағы философиялық-эстетикалық көзқараслар тийкарында пайда болды хәм декадентлик, авангардизм басқышларынан өтип, ағым сыпатында қәлиплести. Модернизмнің философиялық сағалары хәм концепциялары Ф.Ницше, А.Бергсон, Э.Гуссерл, З.Фрейдтен басланады. Дүнья әдебиятышы алымларының тастыйықлаўынша, модернизм 1880-1950-жылларда батыс искусствосында пайда болған әдебий ағым. Модернизм өтмиш көркем өнериниң дәстүрий формаларына хәм эстетикасына сынап-миней көзқарасынан пикир билдиреди, критикалық хәм социалистлик реализмге өзін қарсы қояды.

«Модерн» деген сөздің өзи заманагөй жәмийетлердің өзіншелик белгилерин сыпатлаўшы термин. Европа искусствосындағы модерн стили XIX әсирдің екінши ярымында пайда болды хәм ол жаңа ағым сыпатында өзинен алдыңғы ағымлардың дәретийүшилик емес ески көзқарасларына қарсы болды.

Модернизмнің тарийхый жоллары XIX әсирдің соңы XX әсирдің басындағы турмыс тәшүйшлеринен түңилиў, жалғызлыққа умтылыў кейпийаты басым шығармалары менен белгили болған умтисизлик руўхындағы декадентизм жөнелиси менен байланыслы.

Декадентлик жөнелис О.Уайлд, М.Метерлинн, Г.Гофманстол, Р.М.Рильке кусаған уллы талантлардың қәлиплесиўине де тийкар болды. Декадентлик кейпийат 1890-жыллардағы орыс символистлери Н.Минский, Д.С.Мережковский, З.Н.Гиппиус, Ф.Сологуб, Л.Н.Андреев дәретийүшилигине тәсирин тийгизди.

Модернизм ағымының бир жөнелиси болған символизм Францияда XIX әсирдің 70-жылларында қәлиплести. Кейин ала ол гүллән батыс Европа еллерине хәм Россияға таралды. Символизм мистикалық – диний дуализм идеяларын нәсиятлады. Дуалистлердин тастықлаўынша, өмир еки бөлимнен ибарат – реал хәм идеал. Символистлердің көзқарасынша, шайыр - гөззал пәкликтиң перингеси, әўлийеси, шайыр ушын адамларға тән болған реал тәшүйшлер хеш нәрсе емес.

Француз идеалисти Анри Бергсонның (1859-1941) философиялық пикирлери бойынша, биз жасап турған реал дүнья субъектив сезийүлердің комплекслеринен қурылған. Бергсонның тастыйықлаўынша, инсан тек интуицияның көмеги менен ғана ақыл-ой андай алмаған объектив шынлықты түсинип алыўға жақынласыўы мүмкин. Француз поэзиясында пайда болған символизм кең өрис алды хәм ол тез арада хәр түрли әдебиятлардың жанрларында өзін көрсетти, искусствоның басқа түрлерине - музыкаға, живописке, театрға тәсирин тийгизди.

Искусствоға ұазыйпа жүклеген символистлер жазыушыны турмыстың сыртқы формасын ғана көширмелеп сүүретлеуге шақырған натуралистлердің концепцияларына қарсы болды. Турмысты эмоционал анлауға парықсыз қараған натуралистлерден символистлер қашықласыуға умтылды, олар социал хәдийселерди хәм оның қарам-қарсылықдарын критикалап сүүретлеген реалистлик поэзиядағы хәм прозадағы белгили сөз шеберлериниң жолынан басқаша жол тутты. **Символистлер олардың дөретиушилик искерлигине тек ақылда ғана сәуленетуғын қол жетнес гөззаллық хәм нәкликтиң образларын дөретиу аркалы қарсы турды.**

Символизмниң эстетикалық концепциясы хәр қыйлы идеалистлик теориялардың араласпа жыйнағынан ибарат болды. Символизмде Шопенгауэрдің пессимизми өз көринисин тапты. Символизм эстетикасы әйемги грек философы Платон тәлиминиң тәсиринен нәр алып турды. Платон «сезилетуғын нәрселер хәм конкрет кубылыслар абстракт идеялардың толық жетилиспеген сәуленеуи ғана деп есаплайтуғын еди».¹ **А.Бергсонның интуитивизм теориясына мууапық, символистлик эстетика сыртқы дүньядағы абсолют хәм тураклы идеалистлик тыйқарды хәм олардағы күнделикли, өткинши кубылысларды болжауда инсанның ақылы хәлсиз деп есаплады хәм интуицияны биринши орынға қойды.** Символистлер материаллық шынлықты сүүретлеуден бас тартпады хәм өз қосықларына жийи-жийи әпиуайы, хәттеки натуралистлик деталларды да киргизе билди.

Француз символистлериниң арасында **Артюр Рембо (1854-1891)** дөретиушилиги көркемлик өзгешелити менен айрықшаланып турады. Ол дөретиушилигиниң ерте дәуірлеринде-ақ гротеск хәм тәуекелшиликке ықласлы болды, бурын әдебий айланыста қолланылмаған метафоралар хәм теңеулерди шебер пайдаланды. Рембо дин хәм оның дәстүрлерин «Кәмбағаллар ширкеуде» қосығында аяусыз күлкіге алды. «Кешки намаз», «Бийт излеуши хаяллар» деп аталған лирикалық қосықларында поэтикалық пенен әпиуайылықты, мәдениятлылық пенен әдепсизликти билетура турпайы түрде араластырып әдеп-икрамлы оқыушыларды лал қалдырған. Рембо әжел мотивин «Офелия» қосығында сууда өсетуғын лилия гүлиниң шырмауығына оралған жас, гөззал қыз тәризинде, «Дарға асылғанлар балы» қосығында шала шириген өликлердің қорқынышлы тербеліулері көринисинде сүүретлеген.

Әсиресе, Рембонның «Мәс қорабл» қосығы эпитетлердің

¹ Штейн А.Л., Черневич М.Н., Яхонтов М.А. История французской литературы. Москва, «Просвещение», 1988. с. 252.

молшылығы хәм кескин контрастары менен дыққатты айрықша тартады. Хеш ким тәрәпинен басқарылмайтуғын адамсыз қалған корабл теңиз толқынлары арасындағы қыдырыспағында коммерциялық судларға да, судланғанларды қамайтуғын орынларға алып барыушы жүзип жүрген тюрмаларға да ушырасады. Бірақ олар менен сапарлас болалмайды, сондай-ақ, биймәни апатлы гирдаптардың қоршауындағы ол шадды да емес. Ерте ме яки кеш пе, океанда жоғалған бул корабл сынып-сынып шилпәрше болыу тәғдиринен қашып қутылалмайды. Мәс корабл образы шпириген хәм мағанасыз инсан турмысының символикалық нышанасы. «Мәс корабл» - шайырдың өз ишки сырларын қашырымлы формада сәулелендириуи, шайыр ушын қоршап турған дунья саудагер хәм мийримсиз, ол шекленбеген еркинликке шөллейди, бірақ ақыр-соңы оның тәғдири қайғылы апатшылық пенен жуумақланыуи мүмкин.

Орыс символист шайыры А.Блок (1880-1921); «Гүзги мухаббат» қосығында лирикалық қахарманның Ийса пайғамбар менен руўхый дийдарласыу мәүритлерин оқыушы санасының жеңил қабыллауи ушын күнделикли кубылысларды (дуньяуий деталларды- Б.Г.) сүүретлеуден баслайды хәм өзин Ийса пайғамбардың халатына түскен жәбирлениуши тәризинде сәулелендиреди. Ийса пайғамбардың руўхый толғансыларының, көрген азап-ақыретлериниң лирикалық қахарман қәлбинен-сезим хәм туйғыларынан өткерилиуи оларды бир-бирине жақынластырады, ақылға мууапық емесликтің ақылға мууапықлығын келтирип шығарады.

Ләмгершилик, хәлден жапырақлар солып,
Солқымлар әлқызыл дөнген пайытта-
Жәлләттың көзине әбден қан толып
Алақанға шеге синген пайытта -

Қорғасын дәрьяның жоқарысында,
Хәм ызғар, хәм гүңгирт бәлентликте мен,
Қатал әатанымның бул дәрғахында,
Крестке бәнтленип тербетилермен-

Сонда кеңисликке қан ағып көзден
әжелімнен бұрын нәзер саламан.

Көрермен: дәрьяда қайықлы жүзген
Ийсаны, мен таман хәм бағдар алған.

Көзлеринде оның - соншелли үмит,
Хәм кийген липасы өрим-өримдур.

Бул гәриплик мәнти болмайды умыт,
Хәм шеге-қағылған алақанында.

Христос! Туўған журт мың қайғы-ғамда
Крестте керилип хәлсиредим мен!
Сен минген сол қайық өрлер алар ма,
Мениң шегеленген бәлентлигиме?

Символицистлер дүньяўий затларға, кубылысларға илаҳий дүнья көринислериниң символы, иероглифы сыпатында мағана, мәни жүкледи. Солай етип дәретениң барлық мағызында, қосық текстиниң астарында идеалистлик сырлы мағана жасырыныш турар еди. Мәселен, символицистлер ышқы - мухаббат лирикасында әдеттегише белгили бир хаялды емес, гейде дүньяўий сулыўлықтан өзгеше келбеттеги, гейде нурлар арасынан булдырап көринетуғын дүньяўий шырайдағы, хәттеки әдепсиз сыпатларға ийе ғайры көринистеги идеал гөззаллықты хәм нәзикликти жырлады. Усындай сыпатлары жағынан Европа символизми Шығыстың тәсаўуып поэзиясына да уқсап кетеди. Деген менен булар екеўи мазмунды бериў усыллары жағынан бир-бирине мегзесе де, теориялық тийкарлары пүткиллей өзгеше.

Символизм жөнелисиндеги усындай поэтикалық руўх Россияның белгили шайыры **Константин Бальмонт** (1869-1942) дәретийшпилигинде де жетекшилик етти.

Өз дәўиринде К.Бальмонт «Ай нуры» деген қосығында былай деп жазды:

Маған қәдирданлар алыс ғамлардан,
Гүреслерге толы Жер маған өгей.
Мен-самал демимен, мен — еркин бултпан.

Символицистлердиң шығармаларында еки тәрәплеме мағана болады — анық хәм жасырын. Турмыстың әпиўайы картинасын сүүретлесе де, онда басқа мағана жасырынып жатады. Символицистлердиң шығармаларында «Көркем образ символға айланады, көп мәнилилик оның спецификалық өзгешелигин курайды, ол өзінде... анықлықты хәм қупиялылықты, шекленгенликти хәм шексизликти жәмлеген болады».¹

Символизм поэзиясында сөзге сыйқырышылық мағана жүкленеди. Символизм поэзиясы оқыўшыны «дуўалап», оның кейпиятын пүткиллей өзгертийи тийис, тәбият сырларында диний мағана

¹ Гуляев. Н.А. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1985, с. 235.

жасырынғанлығын оларға аңлатыуы керек, деген поэтикалық концепция менен әдебиет майданына шықты.

Модернизм ағымы жөнеліслери боған **футуризм**, **дадаизм**, **сюрреализм**, **абстракционизм**, **экзистенциализм** дүнья әдебиаты рауажланыуында бүтінгі күниниң әдебиатшы-теоретиклериниң дыққатын айрықша өзине қаратпақта.

Футуризм. 1909-жылы италиялы **Маринетти** футуризмниң манифестин шығарды. Бул манифестинде ол футуристлерди библиотека хәм музейлерди қыйратыуға шақырды, өтмиштиң хәм заманының «динкеси қурыған» мәдениатын масқаралап, үстинен күлди. Ол Италияны профессорлардан, археологлардан, гиддерден, антикварлардың «гангрелеринен» тазалауды нәсиятлады. Ол халықтан гуманистлик руұхты жонып алып таслау керек, деп есаплады. Халықты күшли, қуұатлы хәм қатал болыуға шақырды. Италиян футуристлери гиддиман капиталистлик қалалардың турмыс ритмин йошып жырлады, инсанды хұрмет етиуди хәм хаялларға мухаббатты күлкіге алды. Футуристлер тил нормаларына нигилистлик көзқараста болды. Олар синтаксисти қыйратыуға ййтермеледи. Иркилис белгилери шәрт емес деп есаплады, гәптеги келбетликлер, рәуишлер зәрүр емес, деген пихирди ортаға таслады, атлықлар «жалаңаш» халында қолланыуының тәрепдарлары болды.

Ал, ХХ әсирдиң 10 – жылларында қәлиплескен орыс футуризмни болса бундай итальянша жауынгерлик руұхтан өзгешерек еди. Символизмниң дағдарысқа ушырауы Россияда акмеизм хәм футуризмге жол ашып берди. Орыс футуристлери Хлебников, Бурлюк, Каменский, Кручених хәм басқалар искусстводағы ең баслы нәрсе мазмун емес, ал форма деп есаплады. Олар ашықтан-ашық орыс классикалық әдебиатын гөнерген қәлип деп дағазалады, оннан бөлекленип шықты. 1913-жылдың басында жәрияланған «Жәмийетлик талғамға шапалақ» деген топламда: «Пушкинди, Достоевскийди, Толстойды хәм басқаларды заманагөйлик Параходынан ылақтырыу керек» деп жазды. Футуристлер өзлерин орыс искусствосының ең ылайық ўәкиллери деп санады, оны түп-тамырынан жаңалаудың хақыйқый гүресшендери деп есаплады.

Футуристлер әдебиатты сиясаттан, «жетиплескен ақылдан» хәм «жоқары талғамнан» бөлип алыуды программалық ұазыйшамыз деп билди. Футуристлер тийкарғы дыққатын сөз дәретиуіге қаратты. Бул жөнелисте В.Хлебников дәретиушилиги футуристлерге үлги болды. Бирқатар футуристлер гөзаллықты улыўма бийкарлады, сезимлердиң қопаллығын мақтады, оқыўшыларды өзлериниң экстравагантлығы (өрескиллити) менен таң қалдырыуға урынды. Мәселен, олар өзлери

шығарған «Жәмийетлик талғамға шапалак», «Өлген ай» деп аталған топламлардың айырым бетлерине обой-қағазлардың жултықтарын, кишигирим қатгашалардың сүүретлерин бастырып шығарды.

Д.Бурлюк ҳақыйкый гөззаллықты былғаншық етип сүүретлеуде «шыңларды ийеледи». Оның жазыуында:

Поэзия — тозған кызалак,
Ал, гөззаллық — қорлаушы ләтте.

Сондай-ақ «аспан - өлик, хөш нөрсө емес», «жұлдызлар — думанға мөс болған қуртлар».

Лекин, футуризмге дөретиүшилиқ жолы байланыслы болған талантлы шайыр Маяковский, Каменский хәм Хлебниковлар дүнья поэзиясы аспанында жарқын жұлдызларға айналды.

«Апаллон» редакциясында болған әдебий дискуссияларда жаңаша мақсет хәм ұазыйпалар усынылды. Шайыр Брюсов поэзияның автономиялылығын қорғады, ал жас шайырлар болса искусство өз мойынына күтө жоқары талғамдағы ұазыйпаларды алыуы тийис деп тастыйықлады. Акмеистлер заманагөйликті өтмиш мәдениатының тәжрийбелеринде көрди, олар хәзиргини бурынғыға жайластырыуды дурыс деп тапты. Оларға қарсы турған футуристлер болса хәзиргини келешекке көшириуді макул деп есаплады. Бул дискуссиялардың келип шығуы себеплери символизм жөнелисиниң дағдарысқа ушырауына байланыслы жаңаша әдебий концепциялардың зөрүрлигинен болды.

«Акмеистлердин концепциясы символизмге бейим болды хәм «мәңгилик мазмунды» ашыуды тийқарғы жөнелис етип алды. Футуристлер болса символизмнен өзлерин шетке алды, олар затлық хақыйқатлықты аңлауға жол изледи. Искусстводағы мазмунның «биринши элементлери» футуризмде тәбияты бойынша өзгерди. Көркем пикирлеудин жаңаша қашырымлары пайда болды. Футуристлер искусство хәм өмир арасындағы, образ хәм турмыс арасындағы пегараларды қыйратты...»¹

Россия әдебиятындағы футуризм жөнелисинин ири ўәкили, тәкирарланбас көркем сөз шебери **Велимир Хлебников (1885-1922)** болды. В.Хлебниковтың дөретиүшилиқ жолын орыс әдебиятшылары тийқарыған үш дәуирге бөлип үйрениуді усынады: бириншиси-1905-1914, екіншиси-1915-1917, үшіншиси-1917-1922-жыллар аралығы. Биринши дәуір футуризм жөнелиси менен тығыз байланыслы болған оның поэзиясының тийқарғы өзгешелиги қәлиплескен жыллар.

¹ Хлебников В. Творения. Москва, Советский писатель, 1987, с. 8.

Шайыр деретиўшилигиниң дәслепки жыллары оның дүньятанымында, тутқан турмыслық позициясында қарама-қарсылықлар болған, неославянофилизм, мифологиялық, утопиялық конструкциялар менен шуғылланған. Көркем утопия хәм усы дүнья хақықатлығы арасындағы өзгешелик Хлебников шығармаларының идеялық-көркемлик ядросын белгилейди. Хлебниковтың дүньятанымы-мифопоэтикалық.

Оның пикир хәм сезимлериниң поэзиядағы көриниси оқыўшыны алыс келешектеги салтанатлы турмыс елеслерине жетеклейди. Шайырларды, илимпазларды, тарийхшыларды оқыған Хлебников олардың концепцияларына өзиниң поэтикалық мазмунын киргизеди, оларға өзгеше көринистеги илимий хәм фантастикалық мазмун бағышлайды. ХХ әсирдиң 10-жылларында орыс әдебияшылары Герберт Уэллстин деретиўшилигине айрықша дыққат аўдарды. Оның шығармаларын тереннен үйренген Хлебников Уэллстин образларын хәм идеяларын заманагөй дүньяның өзине тән аллегориялық метафоралары төризинде көркем таңбаландырды. Уэллс романларының апокалипсислик (заманақыйрлық) образлары Хлебниковтың «Тырна» поэмасында футуристлик сәўлелениўин тапқан. Бул шығарма шайыр деретиўшилигиндеги жаңа типтеги бириншй поэма еди. Поэманың тийкарғы фабуласы – затлар инсаниятқа қарсы көтерілиске шығады. Қаланың үстин қаплап ушқан трубалар адамларға душпанлығы ояңған цивилизациялық дүньядағы затлардың поэтикалық көриниси. Трубалар адамзат туқымына апат әкелиўши кәхәрли хәм қайтпасқара нәрселерге, «бәлематлар»ға айнаған. Машиналасқан затлық дүнья инсан тегине жат болып кеткен, цивилизация инсаниятқа қарсы бас көтереди. Затлар – «Тирилердиң сатқынлары»- әжелди алып келиўшилер, адамзаттын руўхый негизлерин өлтириўшилердиң символы:

Өмирден ҳүкиметти тартып алды
 Затлар хәм өликлер аўкамы
 Адамлар сыйынды тырнаға.
 Жаңғыртын ойнайды жалаңаш тырна.
 Тумсығына адам гөшлерин кийди
 Қутырынды, секирди, тепсинди,
 Өлген тән үстинде жабайы ғана
 Тепсинер мәс болып жаў жығылғанда!
 Хәм ол көтерилди, алысқа ушты.
 Соң көрмедик биз сол тырна кусты.

Илим-билим жетискенликлеринен, заманагөй технологияның табысларынан хәдден тыскары пайдаланыудың нәтийжелери акырмаканың баслануына себепши болатуғынын В.Хлебников усы поэмасында труба-тырна метафорасы арқалы сүүретлеген.

Хлебниковтың поэтикалык дүньятанымындағы космослык утопизм идеялары әсиресе, искусствоны «турмыс қурылыс» сыпатында қабыллауы, поэзияның өмирди қайта қурығудағы әхмийети тууралы түсиниклери сол дәуирдиң белгили ойшылларының бири Н.Ф.Федоровтың (1828-1903) эстетикалык принциплерине жақын келеди. Федоров «Музей, оның мағанасы хәм әхмийети» деп аталған мақаласында: «**Хақыйқый көркем шығармаларда турмыстағы өзгерислерди, бир қатар хақыйқатлықларды қайтадан жетилистриип шығармағанының өзи жоқ, ямаса анығырақ айтар болсақ - көркем шығарма дегенимиз жаңа өмирдиң проекти**»,¹ деп жазған еди.

Хлебников та искусство өмирдиң проекти деген түсиникте болды. Батыс Европа цивилизациясына гүманлы көзқараста болуу, қала хәм ауылды қарама-қарсы нәрселер, ауыл - «улыұма жәмийетшиликтиң пәклениу мөканы» деп түсиниу, хәм соңында, инсан менен элем тенлиги, ұақыт хәм кеңисликтин бирлиги қусаған философиялык көзқараслар Хлебниковтың поэтикалык дүньясының тийқарғы параметрлерин қурайды.

Хлебниковтың қосықларында буржуазиялык-дворянлык дүньяның жынаятларын хәм зулымлықтарын, әдалатсызлықтарын хәм аяўсыз езиўшиликлерин сүүретлеуши жаңа мазмундағы метафораларды жиий гезлестириуимиз мүмкин. Хлебниковтың қопал, катал хәм топалаңшыл поэзиясы өзи жасап турған жәмийетлик дүзимге бәрқулла қарсы турды хәм бийқарлады. Шайырдың поэтикалык дүньятанымының тийқарында Шығыс кәдриятлары әлемине кирмей турып, Батыс мәдениатының ишкерисине терең кирип баруу мүмкин емес деген көзқарас турды. Усыған байланыслы шайырда «азиялык» фундамент үстине қурылған орыс мәдениаты, Европа хәм орыс дүньясы қарама-қарсылығының символлары, «материк» хәм «океан» арасындағы қатнасық тууралы поэтикалык пикирлеулер пайда болған. ХХ әсирдиң 10-жылларында-ақ ол евроцентризмнен бас тартуу керек деген пикирге келеди. Шайырдың исендириуинше, дүньяның хәр қыйлы регионларының, хәр қыйлы дәуирлери хәм халықларының диалоглары турмыстың ең әхмийетли мәселелерин шешиуде адамларды жақынластырады:

Бизлер дүнья тенлигимиз, бирлескен бөлшегимиз,
Инсанлар хәм затлардың биз бириккен бирлигимиз.

¹ Федоров Н.Ф. Философия общего дела. т.2. Москва. 1913. с. 435.

Мәңгі Россия футуристтері классиктерге еліктеулерге қарсы келді. XIX ғасырдың соңына шекем дауам еткен орыс поэзиясындағы эпигонлық (әдебиеттағы дәретіушілік емес жол) тубалаушылыққа олар аяусыз көзқараста болды. Футуристтер жаңаша поэтикалық тил ислеп шығыуы өз алдыларына мақсет етип қойды. Поэтикалық сөз хәм дәретіушілік мәселелерине жаңаша жантасыу бәрінен бұрын Хлебниковтың қәлемине тийісли болды. Символистерден айырмашылығы, оның дәретпелери образлылықтың максималлығына бағдарланылды. Хлебниковтың метафоралары — интеллектуал шешімлердің өнімі болды. Оның метафоралары гәлетий хәм ерси болып көрініуі мүмкін. Мәселен:

«Жер шарының қобызы үстінде,
Тартқышты бултлардан бәлент тарт».

«Жиңишке көшелер полкында,
Мен қамшы жегенмен таслардан».

Хлебниковтың метафоралары пикирлеуді өткірлестіриудің куралы хызметін атқарады. Ол поэтикалық тилдің шегараларын хәдден тысқары кеңейтті, оның мәнилік нызамлылықлары тууралы түсиниклерін өзгертті. Хлебниковтың поэзиясында архаизм хәм улығұмаславян лексикасы менен халықлық тил, вулгаризм менен поэтикалық тил, жаргонизм менен лексиканың жоқары қатламдағы сөзлери бұрын көрилмеген дәрежеде үйлесимін тапты. Хлебников «**түсиниклердің гүн тилин**» дүньяға келтириуге шайырларды шақырды хәм «**орыс теңизинің иңжиу балығы**» болыуларын талап етті.

Хлебниковтың поэтикалық тилинде «**жұлдызлар тили**» айрықша орынға ийе. Футурист шайырдың пикиринше, сес өзінде бәрқулла турақлы мағананы алып жүреді, фонема-тек сөздің бөлшеги ғана емес, ол - мәни тасыушы ядро. Хлебников үшін фонетиканың өзі-поэтика. Ол «жұлдызлар тилинің» сағаларын «көп қудайлылықтың кәраматлы тилинен табады». Футурист шайыр Хлебниковтың пикиринше, көп қудайға сыйыныушылардың «пиц, пац, пацу» деп зикир салыуларында мәниссизлік емес, ал үлкен мағана жасырынып жатыр (бизинше зикир салыушы дәруишлердің «хуу-хак! хуу-хак! дегениндей-Б.Г). Хлебниковтың поэтикалық тәлиміндеги «**мәниссиз тил**» («**заумный язык**»), «**заум**» деген термин усыған байланыслы пайда болды. Хлебников «мәниссиз тилди мәнили қылыуға болады» деп жазды. «Жұлдызлар тили», «дауыссыз сеслердің түбирлесиуі», «мәниссиз тил»-булардың барлығы да Хлебниковтың индивидуал стилинің қипшигирим бир бәлими.

Хлебниковтың қосықтары оқыушыларды лал қалдырды хәм өзинен шетлетти, оның келешекти нәзерде тутқан прозасы хәм драматургиясы көбинше заманластарына түсиниксиз болды, оқыушылардың санасына үлкен мәселелерди усына билди. Хлебников тууралы тарап кеткен легендалар хәм әдебий анекдотлар оның дәретиушилигин түсиниуди жәнә де қыйынластырды.

Хлебников 37 жыл жасаған өмириниң 17 жылын толығы менен интеллектуал әдебий искерликке арнады. Маяковский ол хаққында быдай деп жазды: «әдиули әдебий мақсетлеримиз хәм оған садықлығымыз атынан, өзимниң атымнан хәм, еки ойлылыққа берилместен, шайыр досларым Асеев, Бурлюк, Крученый, Каменский, Пастернактың атынан аққа қара менен жазып қалдыруды ұазыйпам деп есаплайман, оны бизлердиң устазымыз хәм бизлердиң поэтикалық гүреслеримиздеги аса артықмаш хәм хадал, хұжданлы рыңары деп есапладық хәм есаплаймыз».¹

Маяковскийдиң бул пикирин Россия әдебиятының раўажланыу басқышларын белгилеуде күтә әҳмийетли болған футуризм жөнелисине берилген баха болды деп есаплауымыз мүмкин.

Футуризмге тууыслас жөнелислердиң бири — дадаизм. Дадаизм французша — *dada* деген сөзден алынған болып, оның мағанасы бала шүдирлиси, дегенди билдиреди. Яғный ағаш атқа минип оны ағаш таяқ пенен урып шаптырудан келип шыққан сөз. Дадаизм 1916-жылы Швецария әдебий орталығында пайда болды. Дадаизмниң программасында традиционализмге хәм буржуазиялық жағдайдағы искусствоға абсурд нәрселерди алогик қарсы қойулар арқалы гүресиуши нигилистлик көзқараслар жәмленген.

Абсурд (латынша *absurdus* - мәниссиз) ақылға мууапық емес, дегенди аңлатады. Ал, алогизм (грекше логикалық емес, логикаға қайшы келеди) оксиморонға ұқсас стилистикалық усыл. Қандай да бир жағдайдың ишки қарама-қарсылықтарын айрықшаландыруу ушын көркем шығармалардағы логикалық байланыслар билетура бузып сүүретленеди. Алогизм драматик яки комик халатларды сүүретлеуде көбирек ислетиледи, хәзил хәм юморлық қосықларда да қолланылады. Алогизм тәбияты бойынша гиперболаға жақын.

Мысалы:

Ауыл жүрип өгги,
Дийқан қасынан.

Маяковскийдиң бирқатар қосықларында алогизмлик қатарларды ұшыратамыз:

¹ Маяковский В. Полное собрание сочинений. т. 12. Москва: 1955-61, с. 28.

«О, егер мен жарлы болсам!
 Миллиардер кусап!»

«О, егер мен
 мөмин болсам,
 гүлдирмамадай»

XX әсирдин 20-жылларында дадаизм жөнелиси эсте-ақырын тоқтады. Эстафетаны сюрреализм кабыл етип алды. Сюрреализмнин қәлиплесиуйнде А.Бретон, Ж.Кокто, М.Эрнест дәретиўшилиги әхмийетке ийе.

Сюрреализм. Сюрреализмнин келип шығыуы кескин пикирлеўши кейпийттағы, бирак өзин жәмийетшиликтен барқула шетке алыўшы дәретиўши жаслар интеллигенциясы топары менен байланыслы болды. Сюрреализм поэтикалық мектеп сыпатында қәлиплести хәм әдебияттын хәр түрли жанрларына, сондай-ақ, искусствонның басқа тараўлары болған живопиське, театрға, музыкаға өз тәсирин тийгизип турды.

Сюрреализм (французша *surrealisme*, мәниси—реализмнен тысқары, реализмнен сыртта) XX әсирдин 10-20-жылларында Франция әдебиятында пайда болған жөнелис. Сюрреализмнин тийкарын салыўшылар «Сюрреализм манифести»нин авторы А.Бретон, Л.Арагон, Ф.Супо, П.Элюар, Р.Деснос, А.Арто, Р.Витрак, Т.Цара, художниклер М.Эрнст, М.Рей, Х. Анр, А.Массон, Х.Миро, И.Танги, С.Дали, киноматогрофист Л.Буньюзль хәм басқалар болды.

Сюрреалистлик театрда хәм киноматографияда ақылға муўапық емес (алогиялық) фантастикалық фрагментлер анық сцена хәм кадрлар менен гезеклестирилип, олар бири-бирине тутастырылып, қарыстырылып жиберилди. Бундай көзқарастын теоретиги А.Арто болды. Ол ақылға муўапық емеслик пенен реаллықтын бири екіншисине тутастырылыўын «нағыз шынлық» деп есаплады. Сюрреалистлик әдебиятта, әсиресе, лирикада шайыр ойына биринши келген сөзди, гәлпер үзиндисин өзинин таң қаларлық күтилмегенлиги менен, ақылда сәўлеленген көринислерди бөрттирилген халында қағазға тез «автоматласқан хат» халында түсириў талап етилди.

Дәслебинде сюрреализм мектеби этирапына топаланшыл руўхтағы белгили искусство шеберлери топланған хәм олар қоршап турған, өзлерине унамаған дүнья тәртип-қәделерине қарсылығын көрсетиў мақсетинде инсанның ада болмайтуғын аўыр мийнетин жеңиллестириўге жәрдем беретугын «таң қаларлық» дәретиўшилик өнимлерин жәмийетшиликке усыныўды ұазыйпа етип белгилеген.

Лекин, тез Ұақыттың ишинде көпшилик жазыушы хэм шайырлар сюрреализмнен өзлерин шеткериге алды.

XX әсирдің 30-жылларында сюрреализмнің әдебий орталығы ыдырады. 30-жыллардың аяғына келип, сюрреализмге садьклығын сақлаған ҳалында, ашықтан-ашық мистикаға бет бурған, оның басшысы А.Бретон қалды. Сонынала сюрреализмнің қатары оқыушыларға хәрқыйлы эксцентристлик (күтә ерси) «лал қалдырыу» усылларын ийелеген эпигонлар менен толып кетти. Сюрреализм Франция хэм оннан тысқарыда да кең ен жайды. XX әсирдің 40-жылларынан баслап сюрреализм Америка Курама Штатларында беккем орналасып алды. Бул процесс эмиграция болған Бретон, Дали, Танги хэм басқалардың тәсиринде жүзеге асты. 1945-жылдан кейин Францияда сюрреализмди қайта тиклеуҗе урынуулар нәтийжесиз жуумақланды. Сюрреализм Францияда өзиниң гүлленуу мөүсимин басынан өткерди, искусствоның көпшилик салаларында; әдебиятта, живописьте, театр хэм кинода, өнерментшиликте, сөз өнеринде өзиниң өшпес излерин қалдырды. Сондай-ақ, сюрреализм Бельгия, Чехословакия, Югославия, Мексика, Япония хэм басқа да мәмлкетлердің мәдениятында пайда болды.

Сюрреализмнің дадаизмнен айырмашылығы, ол биймәниликке бейим болмады. Сюрреализм жөнелисиндеги шайырлар турмыстың мазмунына реаллықтан тыс әдебий мүмкиншиликлер жәрдеминде терең кирип барыуды нийет етти. Пикирлеуден хэм анализлеуден бас тарқан сюрреализм жөнелисиниң шайырлары хәқыйқатлық тууралы өз түсиниклерин өзгеше, басқаша жоллар менен сәүлелендириуди нийет етти. Мәселен, қоршап турған дүньяның хаослық шәлкем-шәлислигин көрсетиу ушын, олар, поэзияның өзине билетура композиция хаосын киргизди, кутилмеген, ақылға мууапық емес, тийкарланылмаған метафораларды, «сындырылған» ырғақларды, қосықтағы пикирлеу өлшемлерин шабырыстырып жиберетуғын байланыссыз фразаларды қолланды. Символистлер сыяқлы сюрреалистлер де анықлықтан қашты, сөзлерде қаншама ырғақ хэм сес болса, оқыушыға соншама мәни бар екенин уктырыуға урынды. Бирақ, символистлик поэзия сеслер дизбегиниң музыкалылығына, бир тегис созылыңқылығына умтылса, сюрреалистлер билқастан қосық қатарларында үнлесиу жарасығы жоқ (дисгармониялы), өткир еситилетуғын сеслер дизбегин көп ислетти.

Сюрреалистлердің усындай формалистлик тәжирийбелери ақыр-ақыбегинде көркемликти бурмалаушылық сыпатларға алып келди, усындай жағдайлар сюрреализм мектебиниң ыдырауына тийкар болды. XX әсирдің 20-30-жылларында гейпара шайырлар жемиссиз

форма куыу өрескилтигинен азаматлык көзкарастағы жауынгер лирикаға өтті. Арагон хэм Элюар дөретиушилиги усындай сыпатлары менен белгили болды.

Экзистенциализм. Екинши жер жузилик урыстан бурын өзиниң айрықша белгилери менен Франция әдебиятында экзистенциализм жөнелиси көрине баслады. Узақ даўам еткен бул урыс жылларында хэм оннан соң (1939-1945) философ-экзистенциалистлер, жазыушылар өз дөретиушилик искерлигин жәнe де айрықшарақ танытты. Диний салада Г. Марсель, атеистлик салада Ж. П. Сартр, С. Де Бевуар, А. Камю көзкараслары экзистенциализмниң қәлиплесиўине үлкен тәсир жасады. Пикирлеўге экзистенциалистлик мәни беріу хронологиялык хэм географиялык жактан жәнe де кең өрис алды. Франция әдебиятында А. Мальро, Б. Виан, А. Френо, Ж. Ануй, испан әдебиятында М. Де Унамуно, америка әдебиятында Н. Мейлер, Дж. Болдуин, инглиз әдебиятында А. Мердок, У. Голдинг, германия әдебиятында Х. Э. Носсак, А. Делин, япон әдебиятында Абэ Кобо экзистенциализм жөнелисиндеги белгили сөз шеберлери сыпатында дүньяға танылды.

Экзистенциализм модернизм ағымының бир жөнелиси болғаны менен, ол таза әдебий қәсийетлери менен емес, ал философиялық-әдебий сыпатлары менен белгили.¹ Францияда өзиниң раўажланыўын тапқан экзистенциализмниң түп сағалары шет ел идеалистлик философиялык доктриналарынан басланған. Екинши жер жузлик урыстан илгери жылларда-ақ баспасөз бетлеринде жерияланған германиялы Мартин Хайдеггер, Карл Ясперс, даниялы Серен Кьеркегорлардың теориялык мийнетлери Франция экзистенциалистлерине күшли тәсир жасап турған.

Экзистенциализм сөзи латын тилинен алынған болып, оның қарақалпақша мәниси — жасау, тиришилик етиу, тиришилик түри дегенди билдиреди. Француз экзистенциалистлери материалистлик дүньятанымды өгейсиремеди. Олардың басым көпшилиги атеистлер еди, олар хеш қандай да басқа дүньяны мойынламады, олар тек гана адам түсиниўи мүмкин хэм билиуи мүмкин дүньяны гана мойынлады. Солай болса да, олардың хақыйқатлык туўралы түсиниклери күтә еркин хэм күтә өрескил еди, объектив пикирлеўдин принциплерине сәйкес келмейтуғын еди. Бул философиялық-әдебий мектеп өзиниң идеалистлик көзкарасларын усындай қәсийетлери менен көрсетти.

Экзистенциализмниң пессимистлик тастыйықлауы бойынша бул былғасықлы астан-кестен дүньяны хеш қандай күш пенен, хешқандай ақыл менен шөлкемлестирип, тәртишке түсириу мүмкин емес.

¹ Штейн А. Л. Черневич М. Н. Яхонтов М. А. История французской литературы. Москва. «Просвещение». 1988, с. 297.

Экзистенциализмнің философиялық тийкарлары адамның дүньяға келиуі қандай да бір мақсетке бағдарланғанлықтан емес, ал тиришилик етиуі, тиришиликтің усылынап, жасаудың түринен келип шыққан деп түсіндіреді.

Экзистенциализм деген атаманың өзи де усыған байланыслы пайда болған. Инсан шын мәнісінде не нәрсеге ийелик ете алады хәм ол өзін инсан сыпатында қайсы жағдайларда көрсете алады — бул оның ишки дүньясына, еркинликти таңлау дәрежесине байланыслы болады. Инсан объектив қолайлылықларды жасап алыуға қатнасыу мүмкиншилигине ийе емес, деп есаплайды экзистенциалистлер, сырттағы кубылыстардың барлығы да оның еркине бағынбастан өте береді, хәттеки не болатуғынын болжап та биле алмайды, инсанның тәғдири бәрқулла тосаттан болатуғын төртипке түсириу мүмкин емес кубылыстарға (стихиялылыққа) гөрезли болады. Бирақ ол этирапында болып атырған реал жағдайларда өзиниң жүрис — турыс соқпағын анықлап, белгилеп алыуы мүмкин. Инсан жәмийетлик гүреслер жағдайында да еркин, мәселен, ол душпанласқан еки топардың биреуине қосылыуын яки бийтәреп болыуын өзи шешиуі тийис. Экзистенциализм терминологиясында буны «ойынға шақырылыу», (ангажирлениу), жумысқа қабылланыу деп атады. Бунда хәр бир жумысқа қабылланған тулға, қәлеген мәүритте, оны өзлерине қосып алғысы келгенлерден байланысты үзиуине, хәттеки, қарсы төрепке өтип кетиуі ушын мораллық хуқыққа ийе. Өзи қәлеген төрепте қалады ма, яки керисинше қарсы төрепке өтип кетеди ме, экзистенциалисттик этика бойынша — ол хәр кимниң жеке жумысы; хәр бир инсан жеке өзиниң хұжданы алдында ғана жууап бериуі керек.

Экзистенциализм көзқарасының таңлау еркинлиги жоғалыу жағдайындағы абсурд дүньяда тулғаның қәдир-қымбатын орнына қойыушы бирден-бир жетискенлик болды. Экзистенциализм жөнелисине тән сыпатлардың бири, ол бәрше турақлы коллективлескен биригиулерге унамсыз қатнаста болды, әсиресе, ол өз ағзаларынан анық программаласқан хәрекетлерге бағыныуды талап еткен сиясий партияларға қарсы болды. Ол яки реакциялық сыпатта ма, я болмаса революциялық қәсийетке ийе ме, қәлеген қәлипке салыушылықты (нормативликти) бийкарлады. Экзистенциалисттик философия хеш қандай социаллық қатламға кирмейтуғын индивидуал волонтаризмди унамлы сыпат деп бахалады. Экзистенциализм үәкиллері хәр қандай инсан сыртқы жағдайларға байланыслы қәлеген рамкадағы қолайлылықларға бейимлесіу ушын толық еркин болыу хукукына ийе деп есаплады.

Ницшеден кейинги экзистенциалисттер инсан әдеп-иқрамлылық қатнасықтарында хәмме нәрсеге еркли деп есаплады. Бундай пикирди Ницше өз орталығының үстинен бас көтерип шыққан күшли тулғалардың құдиретлиликке исенгенлигинен айтқан еди. Ал, экзистенциалисттерде болса бундай пикир сыртқы абсурд дүньяны жек көргенликтен, қәлеген, хәттеки, елеснесиз тулға да ақылға мууапық басламаны өзінде жәмлестириу уқыбына ийе, деп есаплағанлықтан қәлишлести. Бундай жағдайда өзи-өзине әхмийетли инсан субъекттен объектке, баклаушыдан бакланыушыға айналады, бундай жағдайда ол қалған басқа адамлардың барлығының түсинигинде ақылға мууанық емес пүгиннің ақылға мууанық емес бөлекшеси болып шығады.

Экзистенциализмнің философиялық концепциясында «өзгенин мәселеси» үлкен орын ийелейди. Буның мағанасы соннан ибарат, хәр ким ушын қәлеген басқа адам — «жат», яғный ол душпаны болса да әхмийетке ийе емес, жер шарындағы хәр қыйлы адамлардың ишки мазмуны да хәр қыйлы, олар өз-ара хеш қандай да үйлесимли емес.

Экзистенциализм театры хәм прозасы экзистенциалисттердин ойлау усылыннан, идеалистлик философиялық пикирлеудин әжайып дәстүрлеринен хәм турмысты жазыушыларша таныу тийкарларынан өсип шықты¹.

Француз экзистенциализминин тийкарын салыушылардың бири **Жан Пол Сартр** (1905-1980) болды. Ол 1943-жылы «Хакыйқатлық хәм тири жан» деп аталған теориялық трактатын жәриялады, бул мийнет экзистенциализм жөнелисинин рәсмий манифестине айналды. Сартрдың «Оғыу» (1938) романында пүткил абсурд сыртқы дүньяға қахарманның хәм автордың жек көриушилиги сәүлеленген. «Жабық қапы артында» (1945) пьесасында автор тамашагөйлерди стихиялы пайда болған еки тәрәпке тең жатырқаушылық адамзат тәбиятына тән нәрсе екенине исендириуге умтылады. Сартрдың сүүретлеуинше, басқа адамлар менен көзбе-көз узақ бирге болыудан артық ауыр азап жок: өзгелер — жат, түсиниксиз душпан. Сартрдың сиясий симпатиясындағы былғасықлық оның дүньяны экзистенциалистлик қабыллауы менен байланысly. Сартр гейде өз дәуиринин алдыңғы идеяларына умтылды, гейде тосыннан оларға хужимге өтти.

Сартрдың дүньятанымы еле екнши жер жүзлик урыс басланбастан бурын-ақ шет ел китаплары тәсиринде қәлишлести, көзқарасларының өсип рауажланыуына фашистлик басын алыулар

¹ Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987, с. 505.

дәуіріндегі ұақыялар тийкар болды. этирапта қандай хәдийселер болса, солардың барлығы жазыўшы ушын айқын тастыйықлаў болды: дүньяда пәмсизлик хәм жабайы жаўызлык, хайўанларша қаталлык хәм иплас жағымпазлык ҳүкимдарлык етпекте.

«Шыбынлар» (1943) пьесасында ол көпшиликке белгили мифти пайдаланады. Сартр шығармасының ұақыялары әййемги грек қаласы Аргоста болып етеди. Сартр пьесасының қахарманы Орест әкесин сатқынларша өлтиргени ушын өз анасынан хәм оның ойнасынан аяўсыз өш алады. Сюжетинин дәстүрийлиги хәм заманының сиясий турмысынан алыс болып көрингенлигинин салдарынан бул шығарма фашистлик басып алыўшылык дәуірінде сахнаға қойылыўға мүмкиншилик алды. Бирақ, оның табысларының себеби сонда: тамашагөй французлар автордың айтажақ ойын түсинди, олар Оресттин урыўлык өш алыўын миллий кек алыўға қахарманлык шақырық деп қабыл етти. Буны сахна көринислеринде анлаў мүмкин. «Шыбынлар» пьесасында Аргос қаласы айналары тастүнек етип темир менен кепсерленген гигант түрме тәризинде сүүретленеди, өликлердин порсыған ийсине умтылған үлкен қара шыбынлар булттай болып ушып жүреди, қанға малынған денелердин үстинде шоғырласып ызылдасады. Орест өш алыў хәрекетин иске асырған соң гана қалаға таза ҳаўа, нур кирип келеди, қорқынышлы шыбынлар ушып ғайып болады.

Сартр «Жерленбеген өлилер» (1946) пьесасында да экзистенциализм жөнелисинин принциптерине садық болып қалады. Фашистлердин қолына түскен партизанлар топары бәрше азаптарға, хорлаўларға мәртлерше шыдайды. Пьеса қахарманларындағы турақшылык, шыдамшылык әатан ушын яки өзлеринин азат болыўы мүмкинлигине исенгенлигинин себебинен емес, бундай исеним оларда жоқ, олардағы бундай характер толығы менен өзин-өзи хұрметлеў прицибинен, өзине-өзи садық болып қалыўдан хәм жеке өзинин ары хәм хұжданына дақ түсирмеў нийетлеринен келип шығады.

Сартрдың «Альтон жеке саяқлары» (1960) пьесасының қахарманы германиялы ири өндирис орайының баслығы Франц фон Герлахтын баласы – гитлершил армияның офицери болады. Өзин инсаный пазыйлети жоқары, тәртип интизамлы деп шын кеўлинен исенетуғын ол сыртқы жағдайларға қарсыласыўға әззилик етеди: еккинши жер жүзлик урыс дәуірінде вермахтын басқа офицерлери сыяқлы адам өлтириўши геллекесерге айланады. Кейинги 13 жыллык өмиринде ол хұждан азабында қыйналады хәм өзин-өзи өлтирип тынады. Өзине-өзи сатқынлык етиў хәм өзин-өзи хұрмет етиўден айырылған инсанның тәғдири өлим менен жуўмақланады.

Экзистенциализм жөнөлүсүнүн жана бир ири үекили Албер Камю (1913-1960) болды. «Сизиф тууралуу миф» (1942) деген атамдагы теориялык эссесинде Камю инсан өмиринин жана инсан искерлигинин ол каншалык күш жумсаса да мөңгилик биймөнелигин тастыйыкклаушы экзистенциалисттик доктринасын «сизиф мийнеттери» аркалы сөүлелендирди. Мын азалар менен Сизиф тау басына алып шыккан улкен тас жана ойга карап жумалап тау етегине түседи. Сизиф тау басына шыгарады, тас кайтадан төменге жумалайды — бул мийнет шексиз кайталана бередит.... Камю хэр кандай хэркеттин биймөнелигин сүүретлеу ушын мифлик азаганыушы Сизифтин тегдирин символ етип алады, хажарманның өжет сана-сезимин сол биймөнеликке карсы кояды. Камюдын «Өзге» (1944), «Калигула» (1944), «Аңламаушылык» (1944), «Оба» (1947) шыгармалары да экзистенциалык сыпатлары менен белгити. Сартр жана Камюдын экзистенциалисттик дуньятанымы бүгинги күннин әдебиятында да жасауын дауам етпекте.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Гуляев Н.А. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1985.
2. Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987.
3. Маяковский В. Полное собрание сочинений. т. 12. Москва. 1955-61.
4. Федоров Н.Ф. Философия общего дела. т.2. Москва. 1913.
5. Хлебников В. Творения. Москва. «Советский писатель», 1987.
6. Штейн А. Л., Черневич М. Н., Яхонтов М. А. История французской литературы. Москва. «Просвещение», 1988.

МАЗМУНЫ

Кириситү	
Классицизм	
Сентиментализм	
Романтизм	
Натурализм	
Реализм	
Модернизм	
Сюрреализм	
Экзистенциализм	

БАХТЫЯР-ГЕНЖЕМУРАТОВ

ӘДЕБИЙ АҒЫМЛАР ХӘМ
ЖӨНЕЛИСЛЕР

(Оқыу қолланба)

Жарақалпақ тилинде кеземинд
Илим»
Нөкис-2012

ҚАҒАЗЫ

Редакторы: П. Нуржанов
Корректоры: А. Кайыпов

Ф. Н. ...
Х. ...
А. М. ...
Н. М. ...
Л. А. ...

Териўге берилген ўақты 04.10.2012. Басыўға рухсат етилген ўақты 19.11.2012. Қағаз форматы – 60x84¹/₁₆. Гарнитурасы – «Таймс». Көлеми – 4,0 б.т. Жәми 500 нускада. Буйыртпа № К-И. Баҳасы шәртнама бойынша.
«Илим»
230100, Нөкис қаласы
«FARMA-PRINT NUKUS» ЖШЖ типографиясында басылды. Мәнзил:
Нөкис қаласы, А. Досназаров көшеси, 18-жай.